

İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediye Anlayışı

Mahmut AY*

Bu araştırmada, öncelikle Kur'ân-ı Kerim'in ortaya koyduğu "beşer peygamber" tasavvuru özetlenmiş, ardından da bu tasavvura uygun olmadığı anlaşılan hakikat-i Muhammediye düşüncesinin ne olduğu açıklanmış, ilk defa kim(ler) tarafından dile getirildiğinin izi sürülmüş ve bu nazariyenin muhtemel yabancı kaynaklarının neler olabileceği üzerinde durulmuştur. Özellikle tasavvufi muhitte yaygın olan bu nazariyenin, sûfler tarafından nasıl formüle edildiği özetlendikten sonra da, sûfleri telif ettikleri işârî tefsirlerde bu anlayışın nasıl işlendiği, hangi âyetlerin bu konuda delil olarak kullanıldığı, dört örnek eser üzerinden incelenmiştir. Seçilen işârî tefsirlerdeki ilgili yorumlar aktarıldıktan sonra ise, ilgili âyetlere, bu manaların yüklenmesinin isâbetli olup olmadığı tartışılmıştır. Bu tartışmaların sonunda, işârî tefsir literatüründe hakikat-i Muhammediye konusunda delil olarak kullanılan âyetlerin, târihsel ve metinsel bağlam açısından bu konuya delil teşkil edecek nitelikte olmadıkları sonucuna varılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili delil olarak kullanılan hadislerin çoğunun ya mevzû ya da çok zayıf olduğu, bunların arasındaki sahih olan birkaç hadisin de yanlış bir yoruma tâbi tutulduğu anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: İşârî tefsir, hakikat-i Muhammediye, nûr-i Muhammedî, beşer peygamber, aşkın peygamber.

Kur'ân-ı Kerim, en temel ve merkezî öğretisi olan tevhîd akidesinin bir yansıması olarak nübüvvet konusunda çeşitli bilgiler vermekte ve bu konuda tevhid inancına uygun bir tasavvurun oluşmasına özen göstermektedir. Bu bilgilere göre peygamberler de tıpkı diğer insanlar gibi

*Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefis Bilim Dalı.

birer beşerdirler;¹ diğer insanlar gibi ana rahminden dünyaya gelirler,² başkalarının bakımına muhtaç bir şekilde bebeklik çağı geçirirler,³ olgunluk çağına gelirler,⁴ evlenip çoluk-çocuk sahibi olurlar,⁵ yaşlanırlar ve buna bağlı olarak bedenleri değişimlere uğrar,⁶ hastalanır ve fizikî rahatsızlıklar yaşarlar,⁷ hayatlarını devam ettirebilmek için yemek yeme ihtiyacı hissederler ve ihtiyaçlarını karşılamak için çarşı-pazarda alış-veriş yaparlar.⁸ Dünya hayatlarının sonunda da her fânî insan gibi dünyevî hayatları ölümle son bulur.⁹ Gaybı bilmezler,¹⁰ ezeli ya da ebedî değildirler.¹¹ Ancak peygamberleri beşer/insan/kul vasfından çıkarmadan, onları diğer insanlardan üstün kılan meziyetler de vardır. Bunların en önemlileri, Allah tarafından elçiliğe seçilmeleri¹² ve kendilerine vahiy gelmesidir.¹³

Allah'ın insanlığa gönderdiği son elçi olan Hz. Muhammed'in (a.s.) ontolojik durumu hakkında verilen bilgiler de aynı doğrultudadır. O da, fizikî özellikleri itibariyle tıpkı diğer insanlar gibi bir insandır. On âyette Hz. Muhammed'den (a.s.) "kul (*abd*)" olarak bahsedilmektedir.¹⁴ Bu noktada Kur'an, özellikle onun gaybı bilmediği hususunun altını defalarca çizmektedir.¹⁵ Ancak onun, bir insan olarak diğer insanlardan çok üstün vasıfları da vardır: Allah katından ona vahiy gelmektedir,¹⁶ bütün âlemlere rahmet elçisi olarak gönderilmiştir,¹⁷ çok üstün bir ahlâka sahiptir.¹⁸ Kur'an-ı Kerîm, iki âyette onun bu durumunu, yani "insanlardan farklı bir insan" oluşunu çok veciz bir üslupla ifade etmiştir: "De ki: 'Ben, tıpkı sizin gibi bir beşerim. Ancak (benim sizden farkım)

1 Bkz. İbrahim 14/11; Kehf 18/110; Yasin 36/15; Fussilet 41/6.

2 Meryem 19/15 ve 33; İlk insan olması dolayısıyla Hz. Adem'in ve babasız dünyaya gelmesi sebebiyle de Hz. İsa'nın doğumları, bu konuda istisna teşkil etmektedir.

3 Bkz. Âl-i İmrân 3/46; Mâide 5/110; Meryem 19/29; Tâhâ 20/39-40.

4 Bkz. Yusuf 12/22; Kasas 28/14.

5 Bkz. Ra'd 13/38.

6 Bkz. Hûd 11/72; Meryem 19/4.

7 Bkz. Yusuf 12/84; Sâd 38/41.

8 Bkz. Enbiyâ 21/8; Müminün 23/33; Furkan 25/7 ve 20.

9 Bkz. Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/55 ve 144; Sebe 34/14.

10 Bkz. Mâide 5/116; Hûd 11/31; Neml 27/65; Cin 72/26.

11 Bkz. Enbiyâ 21/8 ve 34.

12 Bkz. Bakara 2/130 ve 237; Âl-i İmrân 3/33; A'râf 7/144; Hac 22/75; Neml 27/59; Fâtır 35/32; Sâd 38/47.

13 Bkz. Nisâ 4/163; A'râf 7/203; Yunus 10/15; Yusuf 12/109; Kehf 18/110; Sâd 38/70; Fussilet 41/6; Ahkâf 46/9.

14 Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, "abd" maddesi.

15 Bkz. En'âm 6/50; Hûd 11/31 ve 49; A'râf 7/188; Ahkâf 46/9; Mülk 67/26.

16 Bkz. En'âm 6/50; A'râf 7/203; Yunus 10/15.

17 Bkz. Enbiyâ 21/107.

18 Bkz. Nûn 68/4.

banaya vahiy gelmesidir...¹⁹ Ayrıca Kur'ân, tıpkı geçmiş ümmetler gibi²⁰ Mekke müşriklerinin de Allah'tan vahiy yoluyla özel bilgiler alabilen varlığın, insanüstü bir fitrata sahip olması gerektiği şeklindeki itirazlarını reddetmekte ve insana rehberlik edecek varlığın da ancak her yönüyle bir "insan" olabileceğini açık bir üslupla beyan etmektedir.²¹ Netice itibarıyla Kur'an'a göre Hz. Muhammed (a.s.), "insan üstü" bir varlık değil, "üstün bir insan"dır. Onu, diğer insanlardan üstün kılan yönü, ontolojik açıdan sahip olduğu faklılık değil, Allah tarafından seçilmişliği ve ahlâkî açıdan sahip olduğu güzelliklerdir.

Kur'an'ın da ifade ettiği üzere pek tabiidir ki insanlara rehber ve örnek olarak gönderilen²² bir varlık da ancak her yönüyle bir "insan" olabilirdi. Lâkin Kur'an'ın Hz. Muhammed (a.s.) için öngördüğü "beşer/kul peygamber" tasavvurunun, Hz. Peygamber'in (a.s.) de bu konudaki ısrarlı uyarılarına rağmen,²³ maalesef zamanla bazı Müslümanlar tarafından değiştirildiği ve çeşitli yabancı kaynakların tesiriyle ontolojik açıdan Hıristiyanların Hz. İsa (a.s.) anlayışındaki sapmalarına kısmen benzer şekilde aşırı yüceltilerek "aşkın peygamber" tasavvuruna dönüştüğü görülmektedir.²⁴

Kur'an'ın ortaya koyduğu bu "beşer peygamber" tasavvurundan sapma örneklerinden birisi, Hz. Peygamber'i (a.s.) aşırı yüceltme eğilimlerinin bir neticesi olarak ortaya çıkan hakikat-i Muhammediyye nazariyesidir. Zira bu nazariye Hz. Peygamber'in (a.s.), Allah'ın bir sureti,

¹⁹ Bkz. Kehf 18/110; Fussilet 6/41.

²⁰ Bkz. Hûd 11/27; İbrahim 14/10-11; Şuarâ 19/154; ve 186; Enbiyâ 21/3; Mûminûn 23/24, 33 ve 47; Yâsîn 36/15; Kamer 54/24; Teğâbîn 64/6.

²¹ Bkz. En'âm 6/8-9 ve 50; Hûd 11/12; İsrâ 17/90-95; Furkan 25/7-9.

²² Bkz. Ahzâb 33/21.

²³ Mesela bu konuda Hz. Peygamber'in (a.s.) şu uyarısı son derece açık ve mânidârdır: "Hıristiyanların İsa'yı uçurdıkları (aşırı yüceltikleri) gibi beni de uçurmayın. Zira ben, O'nun kuluyum. Öyleyse benim için yalnızca Allah'ın kulu ve elçisi deyin!" Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 48; "Hudûd", 31. Enes b. Mâlik'in rivâyetine göre Hz. Peygamber (a.s.), kendisine "Ey yeryüzündekilerin en hayırlısı!" diye seslenen bir sahâbîye "Bu sifata lâayık olan kişi, İbrahim'dir" buyurmuştur. Bkz. Ebû Dâvud, "Sünne", 14.

²⁴ Hz. Peygamber'i (a.s.) aşırı yüceltmeci anlayış, maalesef bu konuda hadis uydurmaktan da geri durmamıştır. Bu konuda uydurulan hadisler ve değerlendirmesi için bkz. Bünyamin Erul, "Uydurma Rivâyetlerde Peygamber Tasavvuru", s. 419-435. Hz. Peygamber'i (a.s.) aşırı yüceltme eğilimlerinin en vahim sonucu olarak, tıpkı Hıristiyanların Hz. İsa'yı tanrılaştırması gibi, sayıları ve etkileri çok az da olsa Hz. Peygamber'i (a.s.) tanrılaştıran bazı insanlara maalesef İslâm toplumlarında da rastlanmıştır. Mesela İbn Hazm (ö. 456/1064), Hz. Peygamber'i (a.s.) tanrılaştıran ve "Muhammediyye" adıyla bilinen bir fırkanın varlığına dair şu bilgileri vermektedir: "Muhammediyye adıyla bilinen bu fırkanın mensupları, 'Muhammed (a.s.) Allah'ın ta kendisidir' iddiasında bulunmuşlardır. Allah, onların bu inkârlarından uzak ve üstündür. El-Behneki ve Feyyâd b. Ali, bu guruptandır." Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zâhiri, *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, V, 47-48.

ilk yaratılan ve bütün mahlûkâtın kendisinden yaratıldığı, kâinâtın aslı unsuru olan bir varlık şeklinde algılanmasına sebep olmuş ve böylece ona insanüstü bir vasıf yüklenmiştir. Netice itibariyle böyle bir nazariye, Hz. Peygamber'in (a.s.) ontolojik konumuna dair Kur'an'ın yerleştiği "beşer peygamber" tasavvurundan farklı olan "aşkın peygamber" tasavvurunun ortaya çıkmasına müncer olmuştur.

"Hakikat-i Muhammediyye" nazariyesinin özellikle tasavvufî muhitte yaygın ve etkili olduğu görülmektedir. Mutasavvıflara göre Hz. Peygamber'in (a.s.) altmış üç yıla sınırlı cismânî hayatından ayrı bir varlığı daha mevcuttur. Allah'tan başka hiçbir şey yokken ilk defa "hakikat-i Muhammediyye" var olmuş, bütün mahlûkât bu hakikatten ve onun için yaratılmıştır. Âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu hakikattir. Gizli bir hazine olan Cenâb-ı Hak, bilinmeyi murat etmiş ve ilk defa taayyün-i hubbî şeklinde, yani Hz. Peygamber'in (a.s.) nuru ve sevgisi olarak tecellî etmiş, ardından diğer varlıkların hepsini bu nurdan yaratmıştır. Onun âlemlere rahmet oluşunun anlamı da budur. Buna göre evrenin varoluş sebebi, Allah'ın Hz. Muhammed'e (a.s.) duyduğu sevgidir. Süleyman Çelebi (ö. 825/1422), "Gel habibim sana âşık olmuşam / Cümle halkı sana bende kılmışam"; "Ben sana âşık olunca ey şerif / Senin olmaz mı dû âlem ey latîf" gibi beyitlerde bu muhabbeti "aşk" olarak nitelemektedir. Tasavvufta sık sık kullanılan ve kudsî hadis olarak da rivâyet edilen "Sen olmasaydın ben kâinatı yaratmazdım"²⁵ ifâdesiyle de bu husûs anlatılır. İlk ilâhî tecellî olması hasebiyle "taayyün-i evvel", sevgi tarzında tecellî olması dolayısıyla "taayyün-i hubbî" adı da verilen "nûr-i Muhammedî" zuhûr ettikten sonra her şey ondan ve onun için yaratılmıştır. Resûl-i Ekrem'in (a.s.) ruhu ve nuru, bütün insanlardan,

²⁵ Hadisin Arapçası şöyledir: لولاك ما خلفت الأملاك . Sâğâni (ö. 650/1252) bu hadisin, mevzû olduğu kanaatinde. Bkz. Râdiyüddîn Hasan b. Muhammed es-Sâğâni, *el-Mevdûât*, s. 14, hadis no: 78. Ali el-Kârî de Sâğâni gibi bu rivâyetin hadis olmadığını, ancak manasının sahih olduğunu söylemektedir. Bkz. Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevdûa*, s. 288. Şevkânî de sadece es-Sâğâni'nin mezkur tesbitini nakletmekle iktifa etmektedir. Bkz. Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, s. 326. Aclûnî ise, bu rivâyet hakkında tek cümlelik şu açıklamayı yapmaktadır: "es-Sâğâni, bu rivâyetin mevzû olduğunu söylemiştir. Ancak bana göre, hadis olmasa bile bu rivâyetin manası sahihtir." Bkz. Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 214. Elbânî ise, Ali el-Kârî'nin, bu hadisin lafzen mevzû, ancak manen sahih olduğuna dair görüşünü eleştirmektedir. Ona göre bu hadisin manasının sahih olabilmesi için, manasını destekleyen başka rivâyetlerin olması gerekir. Deylemî'nin (ö. 558/1163) bu lafza benzer bir lafızla rivâyet ettiği başka bir hadis vardır, ancak o da çok zayıf ya da mevzûdür. Bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daife ve'l-Mevdûa*, I, 450-452. Deylemî'nin rivâyet ettiği hadisin lafzı ise şöyledir: يقول الله عز وجل وحزقي وحمالي لولاك ما خلفت الجنة ولولاك ما خلفت الدنيا . Deylemî, *Firdavsü'l-Ahbâr*, V, 338 hadis no: 8095. Netice itibariyle lafız olarak bu rivâyetin mevzû olduğunda hadis ehlinin ittifakı vardır. Manasının doğru olup olmadığı ise, ileriki sayfalarda tartışılacaktır.

peygamberlerden, hatta meleklerden önce var olduğundan o, insanlığın manevî babası kabul edilmektedir.²⁶

Tasavvuf karşıtı bazı yazarlara göre sûfler, bu anlayışı İslâm'a art niyetli bir şekilde sokmuşlardır. Onları bu görüşe sahip olmaya sevk eden şey, Allah rızası değil, şeytanın hilelerine aldanmalarıdır. Onlar, insanların akidelerini fesada uğratacak bu sapkın düşüncüyü, İslâm'ı yıkmak, Hz. Peygamber'in (a.s.) gerçek misyonunu insanlardan gizlemek maksadıyla ortaya atmışlardır.²⁷ Kanaatimizce bu ifadeler bilimsellik ve objektiflikten uzak olduğu gibi sûflerin hak etmediği çok ağır bir suçlamayı da ihtiva etmektedir. Zira bu hakikat-i Muhammediyye anlayışı, Kur'an ve Sünnet'te yer alan pek çok bilgiye ters olabilir. Ancak bu anlayış, Hz. Muhammed'e (a.s.) karşı aşırı sevgi-saygıdan ve onu yüceltme isteğinden kaynaklanmıştır. Bir görüşün Kur'an ve Sünnet'in verilerine aykırı olması, ille de o görüşe kaynaklık eden temel sâikin İslâm'a zarar vermek ve İslâm'ı içten içe yıkmak olmasını gerektirmez.

Konu ile ilgili yapılan araştırmalarda, hakikat-i Muhammediyye fikrini ilk dile getiren sûfi²⁸ olarak şu üç ismi zikredilmektedir: Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896),²⁹ Zünnûn-ı Mısırî (ö. 245/459)³⁰ ve Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922).³¹

Bizim tespitlerimize göre ise, ilk yaratılan insanın Hz. Muhammed (a.s.) olduğu ve onun bir "nur" olduğu düşüncesi, bazı tâbiûn âlimlerine atfedilen yorumlarda görülmektedir. Nitekim Taberî'nin tefsirinde, Hz.

²⁶ Bkz. Demirci, "Hakikat-i Muhammediyye", *DİA*, XV, 180; Süleyman Uludağ, "Muhammed (İslam Kültüründe Hz. Muhammed/Tasavvuf)", *DİA*, XXX, 449.

²⁷ Bkz. ed-Düsrî, *el-Hakikatü'l-Muhammediyye emî'l-Felsefetü'l-Eflâtîniyye*, s. 283-284.

²⁸ Tüsterî'den önce Cûlât-ı Şîa fırkalarından biri olan Muğîriyye'nin kurucusu Muğîre b. Saîd el-İclî'den (ö. 119/737) ilk yaratılan şeyin Hz. Muhammed'in (a.s.) gölgesi olduğuna dair bir görüş nakledilmektedir. Dolayısıyla sûflerden önce Şîi-Bâtınî muhitte, ana hatlarıyla bu görüşe rastlamak mümkündür. (Bkz. Mustafa Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 238). Uri Rubin de konuyla ilgili yazdığı bir makalede, Sünnî muhitte nûr-i Muhammedî fikrini ilk dile getiren kişinin Tüsterî olduğunu; ancak Şîilerin, Tüsterî'den çok daha önce bu fikri benimsediklerini, dolayısıyla bu düşüncenin sûflere Şii'likten geçtiğini söylemektedir. Bkz. Uri Rubin, "Pre-existence and Light: Aspects of the Concept of Nûr Muhammed", s. 62-119. Benzer bir görüş için bkz. Arzina Lalani, *Early Shî'i Thought: The Teachings of Muhammad al-Bâqir*, s. 80-82.

²⁹ Bkz. Mehmet Demirci, "Hakikat-i Muhammediyye", *DİA*, XV, 179.

³⁰ Bkz. Saîd Akîl Sirac Saîd, *Salatullahi bi'l-Keon fi't-Tasavvufi'l-Felsefi*, I, 47; Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 274; Rifat Okudan, "Hakikat-i Muhammediyye: Felsefî Temelleri ve Dînî Asıllarının Değerlendirilmesi", s. 145. Okudan'ın bu konudaki kaynağı, Uysal'dır. Uysal'ın kaynağı ise, Saîd'in basılmamış doktora tezidir. Ancak Uysal, Saîd'in bu görüşü hangi kaynağa dayandığını zikretmemiştir. Bu teze ulaşamadığımız için Saîd'in, bu görüşünü hangi kaynağa dayandırdığını tespit edemedik.

³¹ Bkz. Âyız b. Sa'd ed-Düsrî, *el-Hakikatü'l-Muhammediyye emî'l-Felsefetü'l-Eflâtîniyye*, s. 249-250.

Muhammed'in (a.s.), ilk yaratılan insan olduğu şeklindeki anlayışı tâbiun devri âlimlerinden Katâde'ye (ö. 117/735) nispet eden iki rivâyet mevcuttur. Bunun, güvenilir bir rivâyet olduğu kabul edilecek olursa tasavvufî bir terim olarak "nûr-i Muhammedî"ye değil; ancak ilk yaratılan insanın Hz. Muhammed (a.s.) olduğu şeklindeki bir anlayışın nüvelerine tâbiun devrinde de rastlandığı düşünülebilir. Taberî'nin (ö. 310/923), "Bir vakit, Biz peygamberlerden kuvvetli bir söz almıştık: Senden, Nuh'tan, İbrahim'den, Musa'dan ve Meryem oğlu İsa'dan"³² meâlindeki âyetin tefsirinde naklettiği iki rivâyete göre tâbiünden Katâde b. Diâme, bu âyette Hz. Peygamber'in (a.s.) diğer peygamberlerden önce zikredilmesinden hareketle olsa gerek, bu âyet ile ilk yaratılan insanın Hz. Muhammed (a.s.) olması arasında irtibat kurmaktadır. Bu iki rivâyet şöyledir: 1. Katâde dedi ki: 'Bize şöyle bir rivâyet nakledilmiştir: Ben, yaratılıştta peygamberlerin ilki; gönderilişte ise sonuncusuyum.'³³ 2. "Katâde bu âyeti okuduğu zaman şöyle derdi: Hz. Peygamber (a.s.), ilk yaratılan peygamberdi."³⁴ Ayrıca yine tâbiünden Ka'bu'l-Ahbâr (ö. 32/652) ve Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713), nur âyeti olarak bilinen "Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru şuna benzer:..."³⁵ meâlindeki âyette geçen ikinci "nur"dan maksadın

³² Ahzâb 33/7.

³³ Bu rivâyetin Arapçası şöyledir: كُنْتُ أَوَّلَ الْكِبَاءِ فِي الْخَلْقِ، وَأَخِرَهُمْ فِي الْبَيْتِ. Deylemî, bu hadisi, Ebû Hüreyre'den merfu olarak rivâyet etmiştir. Bkz. Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî, *Firdevsu'l-Ahbâr bi Me'sûri'l-Hitâb*, III, 331, hadis no: 4883. Sehâvî, bu hadisi Ebû Nuaym'ın *Delâil*'de, İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde ve Deylemî'nin de merfu olarak Ebû Hüreyre'den rivâyet ettiğini naklettiğini belirttiği sonra, Meyseretu'l-Fecr'in rivâyet ettiği "Âdem, ruh ile beden arasındayken ben peygamberdim" hadisinin, bu hadisin manasını desteklediğini (şâhid) söylemektedir. Bkz. Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Makâsîdu'l-Hasene*, s. 327, hadis no: 837. Aclûnî de Sehâvî'nin tespitlerini nakletmekle yetinmiştir. Bkz. İsmail b. Muhammed el- Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, 169, hadis no: 2007. Sâğânî ve İbn Teymiyye, bu rivâyetin mevzu olduğu kanaatindedir. Bkz. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, s. 326. Elbânî ise, bu rivâyeti sened açısından tahlil edip "zayıf" olduğunu belirttiği sonra, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde zikredilen Meyseretu'l-Fecr hadisinin sened açısından "sahih" olduğunu ifade etmekte ancak manası açısından şu uyarıyı yapmaktadır: "Ne bu ne de bir önceki hadis, Hz. Peygamber'in (a.s.) ilk yaratılan varlık olduğunu gösterir." Bkz. Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletu'l-Ehâdisi'l-Dâife ve'l-Mevdûa ve Eseruha's-Seyyü fi'l-Ummu*, II, 115, hadis no: 661.

³⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tev'îli Âyi'l-Kur'ân*, XI/XXI, 125-126. Bu rivâyete, sonraki dönemlerde yazılan tefsirlerde de yer verilmiştir. Bkz. Ebû Muhammed el-Huseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, III, 611; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 452; Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, VI, 502; Şihâbuddîn Mahmud el-Âlûsî, *Râhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, XXI, 154. Bu rivâyetlerin Arapçası şöyledir:

كما حدثنا بشر، قال: قالنا يزيد، قال: قالنا سعيد، عن قتادة قوله: (وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْ نوحٍ) قال: وذكر لنا أن نبي الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: "كُنْتُ أَوَّلَ الْكِبَاءِ فِي الْخَلْقِ، وَأَخِرَهُمْ فِي الْبَيْتِ".

حدثنا محمد بن بشر، قال: قالنا سليمان، قال: لنا أبو هلال، قال: كان قتادة إذا تلا هذه الآية (وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْ نوحٍ) قال: كان نبي الله صلى الله عليه وسلم في أول النبيين في الخلق.

³⁵ Nûr 24/35.

Hz. Muhammed (a.s.) olduğunu söylemişlerdir.³⁶ Benzer şekilde Mukâtil b. Süleyman da (ö. 150/767), "Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru şuna benzer:..."³⁷ meâlindeki âyette geçen ikinci "nur"dan maksadın Hz. Muhammed (a.s.) olduğu kanâatindedir.³⁸

Taberî'nin tefsirinde naklettiği rivâyetler, güvenilir kabul edilecek olursa şunu söylemek mümkündür ki, tâbiun devrinde, en azından bazı âlimlerde, Hz. Muhammed'in (a.s.), ilk yaratılan peygamber, dolayısıyla da ilk yaratılan insan³⁹ ve bir "nur" olduğu algısı mevcuttur. Fakat tâbiun devrinde bu algı, sonraki dönemlerde formüle edilmiş haliyle "hakikat-i Muhammediyye" nazariyesine henüz dönüşmemiştir. Buna göre tâbiun dönemi âlimleri arasında Hz. Muhammed (a.s.) hakkında var olan bu "ilk yaratılan insan" ve "nur" telakkisi, daha sonraki dönemlerde birleştirilip geliştirilerek çeşitli yabancı kültürlerin de etkisiyle "nûr-i Muhammedî" ya da "hakikat-i Muhammediyye" nazariyesine dönüştürülmüştür. Öte yandan, tâbiun döneminde pek çok İsrâiliyyât malzemesinin Kur'an tefsirine sızdığı göz önünde bulundurulursa, tâbiun âlimlerinden naklettiğimiz bu yorumların da İsrâiliyyât malzemesine âşinâ olan bu insanlar tarafından, özellikle Hristiyanların kendi peygamberleri hakkındaki yorumlarına⁴⁰ misilleme olarak üretilmiş olduğu sonucu çıkartılabilir. Bu söylediklerimiz, bu rivâyetler güvenilir kabul edildiğinde geçerlidir. Ancak kanaatimizce bu rivâyetlere son derece ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Zira sahih hadis kaynaklarında sahâbeden bu yönde hiçbir görüş nakledilmemiştir. Şayet Hz. Peygamber (a.s.) sahâbeye böyle bir bilgi vermiş olsaydı, diğer konularda olduğu gibi bunu da mutlaka gelecek nesillere aktarırlardı. Ayrıca ilk yaratılan peygamberin Hz. Muhammed (a.s.) olduğuna dair, pek çok tâbiûn âlimi arasından niçin sadece Katâde'den bir görüş nakledilmiştir? Kaldı ki birinci rivâyette

³⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, X/XVIII, s. 136; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm Müsened an Rasûlillah ve's-Sahâbeti ve'l-Tâbiîn*, VIII, 2594, rivâyet no: 14557.

³⁷ Nûr 24/35.

³⁸ Bkz. Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman el-Ezdi, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, II, 419.

³⁹ Nitekim İbn Sa'd, Katâde'den şöyle bir mürsel hadis rivâyet etmektedir: "Ben, yaratılışa insanların ilkiyim" Bkz. Aclûnî, *Keşfu'Haftâ*, II, 169, hadis no: 2006.

⁴⁰ Hristiyanların Hz. İsa'yı aşırı şekilde yüceltip peygamberlikten çıkartarak tanrılaşmalarına benzer bir yaklaşıma, Yahudilikte Hz. Musa'ya veya İsrailoğlu peygamberlerine yönelik bir tavır olarak pek rastlanmamaktadır. Ancak tasavvuftaki kâinâtın yaratılış amacının Hz. Muhammed (a.s.) olduğu şeklindeki anlayışın benzerine bazı Yahudi din adamlarının Tevrat anlayışlarında rastlanmaktadır. Tevrat'ın âlemden önce yaratılmasıyla ilgili en ilginç yorumu, Yahuda Halevî yapmıştır. O bu durumu teleolojik kavramlarla izah etmiştir. Halevî'ye göre Tanrı, âlemi Tevrat'ı vahyetmek gayesiyle yaratmıştır. Bu, ona göre bazı filozofların şu sözüne benzemektedir: "İlk düşüncesi nihâf ameli de kapsar." Yani Tevrat'ın önceliği ile âlemin sonradan yaratılışı arasında bir amaç-araç ilişkisi bulunmaktadır. Bkz. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, s. 66.

Katâde'nin, bu sözü kimden duyduğunu belirtmeksizin “ذِكْرَنَا (bize nakledildi ki)” sığıyla kaynağını belirtmeden nakilde bulunması da bu rivâyet üzerindeki şüpheleri iyice artırmaktadır. Bu rivâyet, farklı bir senedle (Ebû Zûr'a ed-Dımaşkî-Muhammed b. Bekkâr-Saîd b. Beşîr-Katâde-Hasan-ı Basrî-Ebû Hüreyre) İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/939) tefsirinde de geçmektedir.⁴¹ İbn Kesîr, İbn Ebî Hâtim'in tefsirindeki merfû senedde adı geçen Saîd b. Beşîr'in (ö. 169/785) güvenilir bir râvî olmadığını belirterek bu rivâyeti zayıf bulmaktadır. Ayrıca bu rivâyetin Katâde'den merfû, mürsel ve mevkûf olarak her üç şekilde de nakledildiğini söyleyerek bu rivâyetin sorunlu olduğunu altını çizmektedir.⁴²

Nûr âyetinde geçen “nur”dan maksadın ne olduğu konusunda ise, yukarıda verdiğimiz görüşünün aksine başka bir rivâyete göre Saîd b. Cübeyr, bu “nur”dan maksadın “mümin kul” olduğunu belirtmektedir.⁴³ Şu halde onun yukarıdaki yorumu, bununla çelişmektedir. Netice itibarıyla tâbiûna nispet edilen bu sözlerin, ya onların yanlış yorumları ya da onlar adına sonradan uydurulmuş sözler olduğu anlaşılmaktadır.

Hicrî ilk üç asırdaki İslâm toplumlarında, İslâm ilâhiyâtının temel bir inanç konusu olarak “hakikat-i Muhammediyye” nazariyesinin varlığına pek rastlanılmayıp, bu nazariyenin, hicrî III. asırdan sonra sûfiler arasında yayılmaya başlaması, tasavvuftaki “hakikat-i Muhammediyye” düşüncesinin kaynağının İslâmî olmadığı konusunda bazı haklı şüphelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sebeptendir ki konuyu inceleyen birçok araştırmacı, bu nazariyenin İslâm dışı bir kaynaktan geldiği kanaatindedir. Ancak kaynağın ne olduğu konusunda farklı kanaatler söz konusudur. Mesela Fazlurrahman ve Ali Sâmî en-Neşşâr, “hakikat-i Muhammediyye” teorisinin gnostisizmden mülhem olduğunu düşünmektedir.⁴⁴ Massignon, bu düşüncenin tasavvufa Karimatilik'ten geçtiğini düşünürken,⁴⁵ Nicholson da Hıristiyanlık'ta Hz. İsa için

⁴¹ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, X, 3116, rivâyet no: 17594.

⁴² Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, III, 452. Saîd b. Beşîr'in rivâyetlerinin güvenilir olmadığı hususunda bilgi için bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddîsin ve'd-Duafâi ve'l-Metrûkin*, I, 318; Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizânü'l-'İtidâl fî Nakdî'r-Ricâl*, II, 128; a.g. mlf., *el-Muğnî fi'd-Duafâ*, I, 256; İbn Hacer el-Askâlânî, *Takribü't-Tehzîb*, I, 292; Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, s. 57; Saîd b. Ebî Arûbe'nin (ö. 156/773) rivâyetlerinin güvenilir olmadığı hususunda bilgi için bkz. Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, VI, 415-416; Mehmet Ali Sönmez, “İbn Ebû Arûbe”, *DİA*, IXX, 421.

⁴³ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, X/XVIII, s. 136.

⁴⁴ Bkz. Bkz. Fazlurrahman, *İslâm*, s. 198; Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, I, 289.

⁴⁵ Bkz. L. Massignon, “Tasavvuf”, *İA*, XII, 29.

kullanılan ifâdelerle bu nazariye arasındaki benzerlikten hareketle bunun kaynağının Hristiyanlık olduğunu söylemektedir.⁴⁶ Benzer şekilde Affî de bu düşüncenin, İskenderiyye kilise babalarının aracılığıyla mutasavvıflara geçtiği kanaatindedir.⁴⁷ Uludağ ise, Yahudi Filon'un "ilâhî kelime" görüşüyle İbn Arabî'nin "hakikat-i Muhammediyye" düşüncesi arasında ciddi paralellikler bulunduğuna dikkat çekerek⁴⁸ bu anlayışın tasavvufa Şî'a'dan, onlara da Yeni Eflatunculuk'tan geçtiğini düşünmektedir.⁴⁹ Gölpınarlı da benzer şekilde bu anlayışın kaynağı olarak Yunan felsefesini göstermektedir:

"Bu inanış, tasavvufa Yunan felsefesinin tesirinden geçmiştir. Yunan felsefesini İslâmîleştiren ve "hukemâ" denen İslâm filozoflarına göre, yaratıcı kudretten bir tek aktif kudret meydana gelmiştir ki, buna "akl-ı küll" denir. "Akl-ı küll"e karşılık tasavvufta mutlak varlığın ilk taayyünü, yani zuhûra olan meyli, bilgisinde bütün eşyanın sabit oluşu nazariyesi meydana gelmiştir ki "hakikat-i Muhammediyye" budur."⁵⁰

Hakikat-i Muhammediyye nazariyesinin, İslâm dünyasında sûfilerden önce ilk defa Şîiler tarafından dile getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ğulât-ı Şîia fırkalarından biri olan Muğiriyye'nin kurucusu Muğire b. Saîd el-İclî (ö. 119/737), Allah'ın ilk yarattığı şeylerin insanların gölgeleri olduğunu, bu gölgeler içinde ilk yaratılanın da Hz.

⁴⁶ Bkz. R. A. Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, çev. Abdullah Kartal, İz Yay., İstanbul 2004, s. 180. Nicholson'un eserinde Yeni Ahid'deki herhangi bir atıfa rastlamadık. Ancak Yeni Ahid'i incelediğimizde tasavvuftaki ilk yaratılan şey ve sebep-i hilkat olan "hakikat-i Muhammediyye" anlayışının hemen ayırısın, orada Hz. İsa hakkında mevcut olduğunu gördük. Mesela Yeni Ahid'deki Pavlus'un Koloselilere mektubunda Hz. İsa için şöyle denilmektedir: "...Görünmez Allah'ın sûreti, bütün hilkatin ilk doğanı odur. Çünkü göklerde ve yeryüzünde görünen ve görünmeyen, gerek tahtlar, gerek hâkimiyetler, gerek riyâsetler, gerek hükümetler, bütün şeyler ondan yaratıldı. Bütün şeyler, onun vasıtası ile ve onun için yaratılmıştır. Hepsinden evvel olan kendisidir..." (*Kitâb-ı Mukaddes*, Şirketi, İstanbul 1995, s. 207, Koloselilere, 1/14-18). Benzer şekilde Romalılar 8/29'da da Pavlus, İsa Mesih'i "kardeşleri arasında ilk doğan" şeklinde nitelendirmektedir. Zira Pavlus'a göre Kurtarıcı İsa Mesih, varlık öncesi ilâhî âlemde var olan (pre-existent) bir "ilk doğan"dır. Pek çok araştırmacıya göre Pavlus'un bu düşüncesinin kaynağı, gnostisizmdeki Redeemer (kurtarıcı) motifidir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, *Paulus: Hristiyanlığın Mimarı*, s. 104-108.

⁴⁷ Bkz. Ebu'l-Alâ Affî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli ve Abdullah Kartal, İz Yay., İstanbul 1996, s. 76. Affî, bir başka eserinde de bu konuda şöyle demektedir: "(Şîa ve sûfiler, hakikat-i Muhammediyye nazariyesini) Hristiyanların, Mesih'in mahiyeti nazariyelerindeki 'Kelime'nin yerine koymuşlardır." Affî, "Müslümanların Logos/Kelime Nazariyeleri", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, s. 77.

⁴⁸ Bkz. Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, s. 26 (Çevirenin girişi).

⁴⁹ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, s. 199 (Çevirenin 1 nolu dipnotu).

⁵⁰ Abdalbâki Gölpınarlı, "Hakikat-i Muhammediyye", XVII, 327.

Muhammed'in (a.s.) gölgesi olduğunu söylemiştir.⁵¹ Bu da göstermektedir ki bu nazariye, Tüsterî'den yaklaşık bir buçuk asır önce (Hicrî 2./Mîlâdî 8. asrın başları) Şîî muhitte söz konusu edilmiştir. Ayrıca anılan çevrelerde nübüvvet nurunun ya bir "ruh" halinde nesilden nesile, bir seçkinden başka bir seçkine geçtiği veya bunun ailenin erkek cihetinden tevârüs edilen bir zürriyet tohumu olduğu kabul edilmiş ve bu kabul, başlangıçtan itibaren İsmâîlîliğin temel akidesini oluşturmuştur (*nûr-i mahz*).⁵² Nitekim Şîî kaynaklı birçok rivâyette de nûr-i Muhammedî fikri, çok belirgin bir şekilde ifade edilmiştir. Mesela Mes'ûdî'nin (ö. 346/957) *Mürûcu'z-Zehab* adlı eserinde Hz. Ali'ye nispet edilen bir rivâyette Allah'ın ilk yarattığı varlığın Hz. Muhammed'in (a.s.) nuru olduğu, kozmik düzeni, sevabı, azabı, cennet ve cehennemi sırf onun hatırı için yarattığı kaydedilmektedir.⁵³

Netice itibariyle hakikat-i Muhammediyye nazariyesinin, özellikle Yeni Eflâtunculuk ve Hıristiyanlık gibi yabancı kaynaklardan Şîîliğe, oradan da tasavvufî düşünceye geçtiği anlaşılmaktadır.

Mehmet Demirci ise konuyla alakalı yazdığı bir makalede, bu düşüncenin kaynağının tamamen yabancı olduğu fikrine katılmamaktadır. Ona göre İslâm tasavvufunun ilk dönemlerinde hakikat-i Muhammediyye görüşünün bulunmaması tabiidir. Çünkü tasavvuf, zuhûru sırasında tamamen amelî ve ahlâkî mahiyettedir. Onun nazari tarafı Hicrî III. asırdan itibaren teşekkül etmeye başlamıştır. İslâm dünyasında Aristo felsefesi ve Yeni Eflâtunculuk yaygınlaşmaya başladıktan sonra, felsefeyi benimsemeyen çevrelerde bile, *akl-ı evvel*, *akl-ı küll*, *feyz*, *ruh-ı külli* vb. gibi mefhumlar, Müslümanlarca fazla yadırganmamıştır. Peygamberimizin yaradılışı ve nuru ile ilgili baştan beri mevcut olan bazı hadisler bu vesile ile aktüel hale gelmiş ve nur-i Muhammedî görüşü şekillenmiştir. Yani bu telakkinin gündeme gelmesi dış etkilere olmuştur da, buna vücud veren malzeme ve bunun aslı unsuru İslâm kaynaklarında mevcuttur.⁵⁴ Demirci, bu kanâatinde pek isâbetli görünmemektedir. Şöyle ki, sûfiler tarafından

⁵¹ Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 8.

⁵² Bkz. Louis Massignon, "Nûr-i Muhammedî", *İA*, İstanbul 1993, IX, 362; Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 238. Nûr-i Muhammedî nazariyesinin Şîî muhitteki yansımaları için bkz. Goldziher, "Hadiste Yeni Eflâtuncu ve Gnostik Unsurlar", s. 410-413. Goldziher, bu makalesinde, nûr-i Muhammedî nazariyesinin Sünnîlik ve Şîîlikteki tezâhürlerini mukâyese ederken şu sonuca varmıştır: "Şurası muhakkaktır ki, Sünnîlik, 'nûr-i Muhammedî' telakkisinden Şîî İslâm kadar katı sonuçlar çıkarmamıştır." Bkz. Goldziher, "Hadiste Yeni Eflâtuncu ve Gnostik Unsurlar", s. 413.

⁵³ Ebu'l-Hasan el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zehab*, I, 22; Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 239.

⁵⁴ Bkz. Demirci, "Nûr-i Muhammedî", 1983, s. 245. Demirci, bu makalesini, konuyla ilgili bazı makale ve tebliğlerini ihtiva eden küçük hacimli bir kitapta neşretmiştir. Bkz. Mehmet Demirci, *Nûr-i Muhammedî*, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

“hakikat-i Muhammediyye” konusunda delil olarak kullanılan sahih hadislerin tedvininin, bu düşüncenin ortaya çıkışından önce olduğu doğrudur. Dolayısıyla bu konuda delil olarak kullanılan bazı sahih hadisler söz konusu olduğunda, önce bu düşüncenin ortaya çıktığını, sonra da o hadislerin uydurulduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak burada sorun, bu hadislerin, hakikat-i Muhammediyye düşüncesine işaret edip etmediğidir. Kanaatimizce bazı Müslümanların çeşitli dinî ve felsefî geleneklerle karşılaştıktan sonra onlardan etkilenecek ortaya attıkları bu düşünceye dînî bir temel bulma gayretinin sonucunda, sahih olan bazı hadisler yanlış bir yoruma tâbi tutulmuştur. Ayrıca hadis ehlinin de belirttiği üzere⁵⁵ maalesef bu konuda bazı hadisler de uydurulmuştur. Son olarak bu düşüncenin, felsefî formülasyonunda özellikle Yeni Eflatunculuğun etkilerinin çok belirgin olduğunun altını çizmek isteriz.

Hadis âlimleri ve Hanbelîler başta olmak üzere ulemânın ekseriyeti, Hz. Peygamber’in (a.s.) bu şekilde anlaşılmasının, onu ilâhlaştırmak anlamına geleceğini söyleyerek bu inancı küfür ve şirk saymışlar, daha önceki ümmetlerin de peygamberleri konusundaki aşırılıkları sebebiyle sapıklığa düştüklerini iddia etmişlerdir.⁵⁶ Meselâ İbn Teymiyye, bu konuda kendisine sorulan bir soruya verdiği cevapta şöyle demektedir: “(Hakikat-i Muhammediyye) konusundaki hadislerin sıhhatine inanan kimse kâfir olur ve tevbe etmesi gerekir. Tevbe etmezse katli vâcibdir. Bu konudaki hadislerin hiçbirinin aslı yoktur. (Sahihi rivâyetleri ihtiva eden) hiçbir kitapta bu kabil rivâyetler yer almamaktadır. Allah’ı ve Rasulü’nü bilen hiçbir kimse bu konuda bir hadis rivâyet etmemiştir.”⁵⁷ Ancak İbn Teymiyye’nin bu görüşünün, çok ağır olduğunu

⁵⁵ Mesela bkz. Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *Mecmû’ul-Fetâvâ*, XI, 72-73. Cerh ve tadil konusunda uzman olan bazı muhaddisler, sûfiler içinden de kendi görüşlerine dînî mesned oluşturmak üzere hadis uyduran kişilerin çıktığını ifade etmişlerdir. Mesela Zehebî (ö. 748/1347) *Tezkiratu’l-Huffâz*’ında, *Hakâiku’t-Tefsîr* adlı işârî tefsirin müellifi olan Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021) hakkında başkalarından şu alıntıyı yapar: “Sûfiler için hadis uydurmuştur.” (Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Tezkiratu’l-Huffâz*, III, 166). Goldziher de Yeni-Eflatuncu ve gnostik düşünceleri İslâm’a ilk uyarlayanların sûfiler olduğunu, bu doktrinlerin dayandığı esasları meşrulaştırıcı mahiyetteki uydurma hadislerin çoğunun kaynağının sûfî çevreler olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ignaz Goldziher, “Hadiste Yeni Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar”, s. 405. Benzer şekilde Tayyib Okîç de bu konuda şu tespiti yapmaktadır: “İslâmîliğe aykırı ideolojiler arasında Neoplatonisme ile Gnostocisme, bilhassa mutasavvıflar tarafından benimsenmiş ve hadis şekline sokulmuştur.” (M. Tayyib Okîç, *Tefsîr ve Hadîs Usulünün Bazı Meseleleri*, s. 238). Süleyman Ateş de ilk yaratılan varlığın, nûr-i Muhammedî olduğunu ifade eden hadisler hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Bu hadislerin hepsinin uydurma kuşku yoktur. Böyle garip rivâyetler, inanç kaynağı olamaz. Bunlar, Kur’an’a aykırı sözlerdir.” (Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 525).

⁵⁶ Bkz. Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, *DİA*, XV, 180.

⁵⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû’ul-Fetâvâ*, XI, 73.

belirtmek gerekir. Zira bu görüşe göre Müslümanların en az yarısının kılıçtan geçirilmesi gerekmektedir.

Hakikat-i Muhammediye anlayışı hakkında bu şekilde özet bilgi verdikten sonra işârî tefsirlerde bu konunun nasıl işlendiğini, hangi âyetlerin bu anlayışa delil getirildiğini ele alacağız. Bu çalışmamızda, hakikat-i Muhammediye özelinde muhtevalarını incelediğimiz pek çok işârî tefsir içerisinde yalnızca şu eserleri ele almakla iktifa edeceğiz⁵⁸: *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Sehl b. Abdullah et-Tüsterî), *Bahru'l-Hakâik* (Necmüddîn-i Dâye), *Rûhu'l-Beyân* (İsmail Hakkı Bursevi), *el-Bahru'l-Medîd* (Ahmed b. Acîbe).

1. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*:

Girişte de belirttiğimiz gibi “hakikat-i Muhammediye” fikri, tasavvufî muhitte ilk olarak Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’de görülür. Tüsterî, Allah’ın ilk defa Hz. Muhammed’i (a.s.) kendi nurundan yarattığını söylemiş, ancak “hakikat-i Muhammediye” kavramından açıkça söz etmemiş ve bunun kâinâtın yaratılış sebebi olduğunu söylememiştir. O, elde mevcut en eski işârî tefsir olan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı tefsirinde, ilk yaratılan şeyin “nûr-i Muhammedî” olduğunu belirtmektedir. Tüsterî, bu görüşü, tefsirinde şu âyetlerin açıklamasını yaparken dile getirmiştir:

1. “Hani Rabbin meleklerle ‘Ben, yeryüzünde halife yaratacağım’ demişti...”⁵⁹ âyetinin manası hakkında kendisine yöneltilen bir soruya verdiği cevapta şöyle demektedir: “Allah Teâlâ, Adem’i (a.s.) yaratmadan önce meleklerle şöyle dedi: ‘Ben, yeryüzünde halife yaratacağım.’ Ve Adem’i (a.s), nur-i Muhammedî’nin izzet çamurundan yarattı.”⁶⁰

⁵⁸ Çeşitli işârî tefsirleri bu konu özelinde incelerken dikkatimizi çeken şu hususu belirtmekte fayda mülâhaza etmekteyiz: İslâm’ın şeriat boyutuna, dolayısıyla da şer’î delillere bağlılığıyla ön plana çıkan bir sūfî olan Kuşeyrî’nin (ö. 465/1072) *Letâifu'l-İşârât*’ında yaptığımız incelemeler sonucunda, onun hakikat-i Muhammediye düşüncesine bu eserinde hiç temas etmediğini gördük. Bu durum da Kuşeyrî’nin, bu düşünceyi benimsemediğini göstermektedir. Zira bu anlayış, kendisinden önce yazılmış olan Tüsterî’nin tefsirinde açık bir şekilde işlendiği halde Kuşeyrî’nin bunu hiç zikretmemesi, bu anlayışa âyetlerden delil çıkarmaya çalışmaması, bu düşünceyi benimsemediğine delâlet etmektedir. Nitekim Uludağ’ın da tespit ettiği üzere Kuşeyrî’nin bir diğer önemli eseri olan *Risâle*’de de nûr-i Muhammedî veya hakikat-i Muhammediye görüşü yoktur. (Bkz. Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 26).

⁵⁹ Bakara 2/30.

⁶⁰ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, s. 27.

2. “Hani Rabbin, Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini çıkarmış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, ‘Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?’ demişti. Onlar da Evet, (senin, Rabbimiz olduğuna) şahidiz’ demişlerdi. Kıyâmet gününde ‘Bizim, bundan haberimiz yoktu’ demeyesiniz diye (işte sizi böyle şahit tuttuk).”⁶¹ meâlindeki âyetin tefsirini yaparken Tüsterî, üç çeşit “zürriyet”in varlığından bahseder: Birinci, ikinci, üçüncü zürriyet. Birinci zürriyet (yani ilk yaratılan şey), Hz. Muhammed’dir (a.s.). Zira Allah, Hz. Muhammed’i (a.s.) yaratmak isteyince kendi nurundan onun nurunu izhar etti. Bu nur, azamet perdesine (*hicâbu’l-azame*) ulaşınca Allah’a secde etti. Bunun üzerine Allah da onun secdesinden nurdan bir billur gibi büyük bir sütun (*amûd*) yarattı. Bu sütunun bâtını ve zâhirinde ayn-ı Muhammed vardı. Bu nurânî sütun, bir milyon sene âlemlerin Rabb’inin huzurunda iman ile durdu. Allah da kâinâtı yaratmadan bir milyon sene evvel, ona müşâhedeyi ikram etti.⁶²

3. Hûd 11/40’in tefsirinde şöyle demektedir: “Bütün peygamberlerin nuru, onun (Hz. Muhammed’in) nurundandır. Melekûtun nuru, ondandır. Dünya ve ahiretin nuru, ondandır... Cennette hiçbir yaprak yoktur ki üzerine ‘Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Rasûlullah’ yazıyor olmasın. Bütün varlık âlemi, onunla başlamış ve onunla bitmiştir. Bu sebeple Allah onu ‘hâtemu’l-enbiyâ’ olarak nitelmiştir.”⁶³

Görüldüğü üzere Tüsterî’nin bu üç yorumu, ilgili âyetlerin doğrudan tefsiri tarzında olmayıp o âyetin hatırlattığı bir konuyu gündeme getirme şeklindedir. Ancak bu yorumlar, sübutu ve delâleti katî herhangi bir şer’î nassa müstenid olmayıp müfessirin kendi yorumlarıdır. Zira ilk yaratılan varlığın Hz. Muhammed’in (a.s.) nuru olduğuna dair hiçbir âyet ya da sahih hadis mevcut değildir. Kur’an’a göre ilk insan olan Hz. Âdem, topraktan yaratılmıştır.⁶⁴ Kur’an’ın verdiği bilgi bu kadardır. Bunun dışındaki izahlar, spekülasyon olmaktan öte bir değer ifade etmez.

Ayrıca üçüncü yorumunda Tüsterî, Hz. Muhammed’in (a.s.) Allah tarafından ‘hâtemu’l-enbiyâ’ olarak nitelendirilmesinden, varlığın onunla hitâm bulduğu sonucunu çıkarmaktadır. Ancak ‘hâtemu’l-enbiyâ’ vasfı, onun, varlıkların sonuncusu olduğuna değil peygamberlerin sonuncusu olduğuna işaret etmektedir.

⁶¹ A’râf 7/172.

⁶² Bkz. Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, s. 68-69.

⁶³ Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, s. 79-80.

⁶⁴ Mesela bkz. Âl-i İmrân 3/59.

4. “Onun bir başka inişini, Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında görmüştü... O dem ki bir feyiz, Sidre'yi sardıkça sarıyordu”⁶⁵ meâlindeki âyetleri şöyle açıklamaktadır: “Bu, başlangıçta Allah Teâlâ, onu (Hz. Muhammed'i) iman fıtratı ile gaybın gaybla mükâşefesi şeklinde, kâinâtın yaratılmasından bir milyon sene evvel nurdan bir sütun halinde yarattığında gerçekleşmiştir. Bu nur, Allah'ın huzurunda ubûdiyete (ta o zaman) başlamıştır. Sidretü'l-Müntehâ ise, nûr-i Muhammed'den oluşmuştur.”⁶⁶

Tüsterî'nin bu yorumları, A'râf 7/172'de yaptığı yorumlara benzemektedir. Bu âyetlerden, Hz. Muhammed'in (a.s.) her şeyden evvel ilk yaratılan varlık olduğu manasını çıkarmak, oldukça zorlama bir yorumdur. Ayrıca verdiği bilgileri destekleyen sahih bir rivâyet de mevcut değildir.

5. Fecr Suresi'nin başında geçen “sabah vakti (*el-fecr*)” kelimesinin bâtinî manasının Hz. Muhammed olduğunu ifade etmekte ve devamında şöyle söylemektedir: “İman, tâat ve kevneynin nurları ondan çıkmıştır.”⁶⁷

Bu yorumuyla Tüsterî, sabah vaktinin (*fecr*) girmesiyle karanlığın ortadan kalkmasını, Hz. Muhammed'in (a.s.) nurunun yaratılmasıyla yokluk karanlığının ortadan kalkıp varlık aydınlığının ortaya çıkmasına benzetmiştir. Ancak böyle bir yorum tamamen öznel ve aşırı bir yorumdur. Bağlamını hiç dikkate almadan, bu âyette geçen “sabah vakti (*el-fecr*)” kelimesinin Hz. Muhammed'e (a.s.) işaret ettiğini söylemek, gerçekten çok zorlama bir tevildir. Zira eğer Allah'ın muradı, Tüsterî'nin anladığı mana olsaydı, bu kadar önemli gaybî bir meselede son derece muğlak, mecâzî bir ifade yerine, açık bir ifadenin kullanılması, daha anlamlı olurdu.

6. Tüsterî, “Allah, göklerin ve yerin nurudur. Onun nuru şuna benzer...”⁶⁸ meâlindeki âyette geçen ikinci “nur”dan maksadın Hz. Muhammed (a.s.) olduğunu söylemektedir.⁶⁹ Bu âyetin tefsirine dair Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Tüsterî'den bazı yorumlar nakletmektedir,⁷⁰ ancak bu yorumlar Tüsterî'nin matbu tefsirinde mevcut değildir.

⁶⁵ Necm 53/13-14.

⁶⁶ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, s. 156.

⁶⁷ Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, s. 193.

⁶⁸ Nûr 24/35.

⁶⁹ Bkz. Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, s. 111.

⁷⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, I, 26.

Görüldüğü gibi Tüsterî, bu âyette geçen “nur”u Hz. Muhammed (a.s.) olarak açıklamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi tâbiün âlimlerinden de aynı yorum, Taberî’den itibaren kaynaklarda nakledilmiştir. Mâide Suresi’ndeki bir âyette geçen “nur” kelimesinin, Hz. Peygamber’e (a.s.) işaret etiği düşünülebilir.⁷¹ Ancak bu âyetteki (Nûr 24/35) “nur”un Hz. Muhammed (a.s.) olarak yorumlanması, bağlama uygun düşmemektedir. Zira âyet, başından itibaren Allah’tan bahsetmektedir. Âyette önce Allah’ın “nur” olduğu ifade edilmiş, sonra da O’nun “nur” oluşu, temsili bir şekilde anlatılmıştır. Nitekim Tüsterî’nin bu yorumu, kendisinden sonra gelen işârî tefsir sahibi sâfîler nezdinde pek kabul görmemiş olacak ki bu eserlerde bu yoruma yer verilmemiştir.

Kur’ân-ı Kerîm’de ilk yaratılan şeyin ne olduğu konusunda net ve kesin bir ifade yoktur. Ancak kâinatın oluşumu konusundaki şu iki âyet bize bazı ipuçları vermektedir: 1. “Kâfirler görüp bilmezler mi ki göklerle yer bitişik (bir bütün) idi, onları Biz ayırdık. Hayat sahibi olan her şeyi sudan yarattık...”⁷² 2. “Sonra irâdesi, bir gaz halinde bulunan göğe yöneldi. Ona ve yere şöyle buyurdu: ‘İsteyerek de olsa istemeyerek de olsa emrime girin!’ Onlar da: ‘Gönüllü olarak girdik’ dediler.”⁷³ Her iki âyeti birlikte değerlendirdiğinde Elmalılı, şöyle bir mana çıkarmaktadır: “(Gökler ve yer) yok iken yaratıldılar, bir şey iken çoğaldılar. İbtida duman gibi bir madde iken müteaddid ecrâm ve ecsâm oldular.”⁷⁴ Kur’an’a göre kâinatın ilk maddesel kaynağının, dolayısıyla ilk yaratılan şeyin “gaz/duman (*duhân*)” olduğu şeklindeki bir bilgi, çağdaş bilimin verileriyle paralel olduğu için, Elmalılı’nın yanı sıra birçok ilim adamı tarafından da dile getirilmektedir.⁷⁵ Ancak ilk yaratılan şeyin gaz/duman olduğuna dair Kur’an’da net ve kesin bir ifade mevcut olmadığı için, böyle bir yorum, tartışmaya kapalı değildir. Sözelimi yukarıda meâli geçen 41/11’deki âyette gaz/duman halinde olan şey, *semâd*’dır. Halbuki, iki önceki âyette yerin (*ard*) iki evrede yaratıldığı ifade edilmiştir. Bu âyete de “sonra (*sümme*)” ifadesi ile başlanmıştır. Burada geçen “sümme” edatı, zamansal sonralık (*terâhî-i zamânî*) bildiren bir harf olarak değerlendirildiğinde, *ard*’ın *semâd*’dan önce yaratıldığı anlaşılır.⁷⁶

⁷¹ Bkz. Mâide 5/15 (فَدَّ حَادُّكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ).

⁷² Enbiyâ 21/30.

⁷³ Fussilet 41/11.

⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3351-3352.

⁷⁵ Bkz. Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, VIII, 446; Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 584; Maurice Bucaille, *Teorât, İnciller, Kur’ân-ı Kerîm ve Bilim*, s. 169-170;

⁷⁶ Bu âyette geçen *sümme*’ye, zamansal sonralık (*terâhî-i zamânî*) anlamı veren yorumlar için bkz. Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâfu an Hakâiki Çavâmudi’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvîl fi Vücihi’t-Te’vîl*, IV, 184; Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-Aklî’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-*

Kur'an'da ilk yaratılan varlığın ne olduğu hususu açık olmamakla birlikte ilk yaratılan insanın kim olduğu sorusunun cevabı nettir. Her ne kadar "ilk yaratılan insan, Âdem'dir" şeklinde bir ifade olmasa da ilgili âyetlerden, ilk yaratılan insanın Hz. Âdem olduğu son derece açık bir şekilde anlaşılmaktadır.⁷⁷ Ayrıca Hz. Âdem'den önce meleklerin ve başka varlıkların mevcut olduğu da açıktır.⁷⁸ Yani Kur'an'a göre insandan önce başka varlıklar yaratılmıştır ve ilk yaratılan insan da Hz. Âdem'dir. Oysa nûr-i Muhammedî nazariyesi, bu gerçeklere uymamaktadır.

Hadis-i şeriflerde ise ilk yaratılan şeyin ne olduğu konusunda farklı bilgiler mevcuttur. Bazı hadislere göre kalem, bazılarında göre akıl, bazılarında göre ruh, bazılarında göre arş, bazılarında göre levh-i mahfuz, bazılarında göre ise sudur. Bu konudaki hadisleri dikkate alarak yapılan açıklamalara bakıldığında, bu hadislerden hiçbirinin delâletinin katiyet ifade etmediği anlaşılmaktadır.⁷⁹ Netice itibariyle ilk yaratılan varlığın Hz. Muhammed'in (a.s.) nuru olduğuna dair hiçbir âyet ya da sahih hadis mevcut olmadığı için, ilk yaratılan şeyin nûr-i Muhammedî olduğunu söylemek, şer'î bir nassa müstenid değildir. Halbuki bu konu, insanın bilgi edinme sınırlarının dışında gaybî bir konudur. Dolayısıyla bu konudaki indî görüşlerin ilmî bir değeri yoktur. Kur'an, bu tür gaybî konularda spekülâtif yorumlar yapmayı tasvip etmemekte ve bunları, "uzaktan bilgisizce, körü körüne atıp tutmak" olarak nitelemektedir.⁸⁰

Kur'ânî'l-Kerîm, VIII, 6. Ancak bu âyette geçen *sümme*'ye, zamansal sonralık (*terâhî-i zamânî*) anlamı vermek, yerin göklerden sonra yaratıldığını bildiren "Sonra da yeri döşeyip yerleşmeye hazırladı" (Nâziât 79/30) meâlindeki âyetle bu âyeti çelişkili bir duruma düşürmek sonucunu doğurduğu için isâbetli değildir. Beydâvî (bkz. Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, II, 349), Şevkânî (bkz. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 504) ve İbn Âşûr'un da (bkz. Muhammed et-Tâhîr b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tevvîr*, XXIV, 245) belirttiği gibi bu âyetteki "sümme" edatını, zamansal sonralık (*terâhî-i zamânî*) değil rütbesel sonralık (*terâhî-i rütbe*) ifade eden bir harf olarak değerlendirmek daha isâbetli görünmektedir. Buna göre buradaki "sümme" edatı, semânın yaratılmasının arzın yaratılmasına göre daha önemli bir iş olduğunu göstermektedir. "Sümme" edatının, *terâhî-i zamânî* anlamı dışındaki anlamları için bkz. Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf b. Hişâm el-Ensârî, *Muğnî'l-Lebbîb an Kütübî'l-Eârîb*, II, 221-234.

⁷⁷ Bkz. Bakara 2/30-36; Nisâ 4/1; A'râf 7/11-25.

⁷⁸ Bkz. Bakara 2/30-36; A'râf 7/11-25.

⁷⁹ Bu konuda çeşitli âlimlerin değerlendirmeleri ve yorumları için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VI, 347-348; XIII, 502-504; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, I, 270; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 311-312; Muhammed Murtaazâ ez-Zebîdî, *İthâfu Sâdeti'l-Müttakîn bi Şerhi Esrârî lhyâi Ulûmi'd-Dîn*, I, 453.

⁸⁰ Bkz. Sebe 34/53; Kehf 18/22.

2. Necmüddîn Dâye, *Bahru'l-Hakâik*

Necmüddîn Dâye de (ö. 654/1256) *Bahru'l-Hakâik* isimli işârî tefsirinde ve *Menârâtü's-Sâirîn* adlı tasavvufî eserinde “hakikat-i Muhammediyye” düşüncesini savunmuş ve bazı âyetlerden bu düşünceye delâlet eden işâretler çıkarmıştır.

Dâye, bazı hadislerde ilk yaratılan şeyin “akıl”, bazılarında “ruh”, bazılarında “nur”, bazılarında da “kalem” diye isimlendirilmesinden, bunların farklı şeyler olduğu sonucunun çıkarılmaması gerektiğini söylemektedir. Ona göre bu kelimelerin hepsi de Hz. Peygamber’in (a.s.) bir özelliğine vurgu yapmaktadır. İlk yaratılan şey, Hz. Muhammed’in (a.s.) nurudur. O, her şeyi bildiği için “kalem” diye isimlendirilmiştir. Bu anlayışının neticesi olarak da Dâye’ye göre “O’nun izni olmadan O’nun katında kim şefaathçılık yapabilir! O, onların önünde olanları/bildiklerini de ardında olanları/bilmediklerini de bilir. O’nun ilminden, O’nun dilediği kadarından başkasını kavrayamazlar”⁸¹ meâlindeki âyette geçen *مَا يُعَلِّمُ* fiilinin fâili, Hz. Muhammed (a.s.) de olabilir. *مَا يُعَلِّمُ* sözünden maksat da ‘mahlukat yaratılmadan önceki işler ile kıyâmete dair bütün halleri Hz. Peygamber (a.s.) biliyordu’ şeklindedir. Bu âyetteki *عَلِمَهُ* kelimesindeki zamirin, Nebî’den kinâye olması da ihtimal dâhilindedir.⁸²

Dâye’nin bu görüşünü isâbetli bulmak mümkün değildir. Zira “âyetül’l-kürsî” olarak bilinen bu âyet, Allah Teâlâ’dan bahsetmekte, O’nun sıfatlarını insanlara anlatmaktadır. “De ki: ‘Ben, sadece sizin gibi bir insanım. Ancak şu farkla ki bana “sizin ilahınız tek İlahtır” diye vahyediliyor”⁸³ ve “...De ki: ‘Rabbimi tenzih ederim! Ben, sadece elçi olan bir insandan başka ne olabilirim ki!’”⁸⁴ meâlindeki âyetlerde Kur’an’ın açık bir şekilde bir “beşer/kul” olarak nitelendirdiği Hz. Muhammed’e (a.s.), yalnızca Allah’a ait olan sıfatları isnat etmek, Kur’an’ın onaylayabileceği bir yaklaşım değildir.

Necmüddîn Dâye, A’râf 7/157’de Hz. Peygamber (a.s.) için kullanılan “ümmî” nitelemesinden, onun ilk yaratılan varlık olduğuna dair bir işâret çıkarmaktadır. Ona göre bu “ümmî” sıfatı, Hz.

⁸¹ Bakara 2/255.

⁸² Dâye, *Bahru'l-Hakâik*, Hâlet Efendi no: 18, vr. 77b-78a.

⁸³ Kehf 18/110, Fussilet 41/6.

⁸⁴ İsrâ 17/93.

Peygamber'in (a.s.), varlıkların anası olduğuna işâret etmektedir.⁸⁵ Dâye, bu yorumunda, "ümmî" kavramına, hiç bilinmeyen, kurgusal bir anlam yüklemiştir. Zira bu yorum destekleyebilecek lügavî, aklî, naklî ve dînî bir delil mevcut değildir. Âyette Hz. Peygamber'in (a.s.) bir sıfatı olarak geçen "ümmî" kelimesinin anlamı, okuma-yazma bilmeyen demektir.⁸⁶ Bu şekilde akıl ve naklin hiçbir vecihle desteklemediği manalarla Kur'an'ı yorumlamak, Kur'an'ın manasının tahrifine yol açabilecek boyutta tehlikeli bir yaklaşımdır.

Dâye'nin hakikat-i Muhammediye düşüncesini işlediği bir diğer âyetin meâli de şudur: "Hakikaten, Allah'ın Resulü'nde sizler için, Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı bekleyen ve Allah'ı çokça zikredenler için güzel bir örnek vardır."⁸⁷ Hz. Peygamber'in (a.s.) bütün mahlûkâtın önce yaratıldığı kanâatini taşıyan Dâye'ye göre bu ümmet, ezeli inâyet sayesinde Nebi'ye tâbi olmuştur. Zaten âyetin başındaki لَقَدْ كُنَّا إِفَادESI de ona göre şu manayı taşımaktadır: "Rasulullah'a uymak, sizin için ezelde takdir edilmiştir. Ezelde yokluktan varlığa çıkarılış sırasında, Nebi'ye uymanız ve onun sizin için güzel bir örnek olduğu hususu takdir edilmiştir. İlâhî kudretin ilk yarattığı şey, Nebi'nin ruhu olmuştur. Nitekim Nebi, 'Allah, ilk defa benim ruhumu yarattı'⁸⁸ buyurmuştur. Demek ki üsve-i hasene, ilâhî kudretin Rasulullah'ın ruhunu yoktan varlığa çıkarma eyleminin hemen ardından bu ümmetin ruhunu yokluktan varlığa çıkarmasına bağlanmasıdır."⁸⁹ Öyle anlaşılıyor ki Dâye'nin bu görüşü, âyette geçen كُنَّا fiiline dayanmaktadır. Dâye, âyette geçen كُنَّا fiiline mâzî anlamı vererek âyeti, "geçmişte sizin için Rasulullah'ta güzel bir örnek vardı" manasında yorumlamaktadır. Ancak Kur'an'da كُنَّا fiili, birçok defa hal veya istikbâle delâlet edecek şekilde de

⁸⁵ Dâye, *Menârâtü's-Sâirîn*, vr. 96b-97a (Okuyan, *Necmüddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 219'dan naklen).

⁸⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 83; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 380; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I, 362; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2297.

⁸⁷ Ahzâb 33/21.

⁸⁸ Bu rivâyetin Arapçası şöyledir: "أول ما خلق الله روعي". Ali el-Kârî, bu sözü, herhangi bir sened zikretmeksizin "رُوي" (rivâyet edildi ki)" ifadesiyle nakletmektedir. Bkz. Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, I, 270. Ayrıca Nisâbü'rî de yine herhangi bir sened zikretmeksizin tefsirinde bu sözü nakletmektedir. Bkz. Nizâmuddîn en-Nisâbü'rî, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, II, 358; III, 133; IV, 304. Bu rivâyet, güvenilir hiçbir hadis kaynağında yer almamaktadır. Bu durum da, bu rivâyetin mevzû olduğunu göstermektedir.

⁸⁹ Dâye, *Bahrü'l-Hakâik*, Hâlet Efendi 18, vr. 456a. Bursevî de aynı ifadeleri nakletmiştir. Bkz. Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, VII, 157.

kullanılmıştır.⁹⁰ “كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ” (Siz, insanların iyiliği için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...)”⁹¹ âyeti birincisine; “وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَتْ شَرُّهُ مُسْتَظِيرًا” (Kötülüğü, her tarafı kuşatacak bir günden endişe ederler)”⁹² âyeti de ikincisine örnek teşkil etmektedir. Ayrıca âyette bu örneklilikten istifade edenlerin, herkes değil, Allah’a ve âhiret gününe kavuşmayı bekleyen ve Allah’ı çokça zikreden kimseler olduğu belirtilmiştir.⁹³ Halbuki Dâye, bu âyette geçen örnekliğin, bütün insanlar bir tarafa, bütün varlık âlemini ilgilendirdiğini söylemektedir. Dolayısıyla bu yorumun dayanacağı naklî ya da aklî hiçbir mesnet yoktur.

3. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*

İsmail Hakkı Bursevî de (ö. 1135/1725) *Rûhu’l-Beyân* isimli işârî tefsirinde bazı âyetlerin tefsiri sadedinde “hakikat-i Muhammediyye” anlayışını savunmaktadır. *Rûhu’l-Beyân*’da “hakikat-i Muhammediyye” anlayışı, pek çok âyetin tefsirinde işlenmiştir. Bunları iki gurupta ele almak mümkündür: 1. Bursevî’nin, ilgili âyetteki bir ifadenin tefsiri ya da işâreti sadedinde yaptığı açıklamalar, yani âyetleri delil getirmesi. 2. Bir âyetin tefsirini yaparken, o âyetin doğrudan bir tefsiri ya da işâreti sadedinde olmaksızın bir vesileyle “hakikat-i Muhammediyye” anlayışına temas etmesi ve bu konuda çeşitli rivâyetleri nakletmesi, yani hadislerle delil getirmesi. Biz, önce birinci guruba girebilecek yorumları, daha sonra da ikinci guruba örnek teşkil edebilecek yorumları ele alacağız.

1. Herhangi bir âyette geçen bir ifadenin tefsiri ya da işâreti sadedinde yaptığı açıklamalara örnekler:

Bursevî, âyetü’l-kürsînin tefsirinde *ism-i a’zam* hakkında çeşitli görüşler naklettikten sonra kendi görüşünü şöyle ifade etmektedir: “Bil ki, *ism-i a’zam*, hakikat-i Muhammediyye’den ibarettir. Hakikat-i Muhammediyye’yi bilen, *ism-i a’zamı* da bilir. Hakikat-i Muhammediyye, Allah’ın câmi isminin suretidir.”⁹⁴ Görüldüğü üzere Bursevî, bu yorumunda hakikat-i Muhammediyye düşüncesi ile vahdet-i vücud

⁹⁰ كَرِ fiilinin, Kur’an’da değişik anlamlarda kullanımı hakkında detaylı bilgi ve örnekler için bkz. Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 490; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XII, 193-194; Mecduddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, II, 1613.

⁹¹ Âl-i İmrân 3/110.

⁹² İnsan 76/7.

⁹³ Nitekim bu âyetin tefsirinde Elmalılı şöyle demektedir: “... (Bu örneklilik), Allah’ı çokça zikretmekte olan kimseler için, yoksa sade dünya hayat ve zinetini arayanlar, ve Allah’ı, ahireti düşünmeyenler için değil.” (Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3883.)

⁹⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 400.

düşüncesinin irtibatını kurmaktadır. Açıkça ifade etmek gerekirse bu anlayışa göre, hakikat-i Muhammediyye, Allah'ın insan şeklinde tecellî etmiş suretidir. Nitekim Bursevî, En'âm 6/104'ün⁹⁵ tefsirini yaparken şöyle demektedir: "Hakikat-i Muhammediyye, bütün hakikatlerin hakikatidir. Her varlığın, kâbiliyeti ölçüsünde bu hakikatten bir nasibi vardır. Ancak bu, özünde tek bir hakikattir ki o da her şeye şâmil olan umûmî varlıktır."⁹⁶ Dolayısıyla hakikat-i Muhammediyye, Bursevî'ye göre tek olan mutlak varlığın aslında bir başka ifadesidir. Bursevî'nin, bu görüşünde İbn Arabî'nin etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Arabî, tecelliyâtının seyrine uygun olarak, vücûdun mertebelere göre açılımını yaparken taayyün-i evvel mertebesine "hakikat-i Muhammediyye"yi yerleştirmiştir.⁹⁷ Fakat bu görüş, herhangi bir şer'î nassa müstenid olmayıp beşerî bir düşüncenin ürünüdür. Şu hususu belirtmek gerekir ki bu tür meseleler, insan idrakini aşan meseleler olduğu için bu gibi konularda tek güvenilir ve bağlayıcı kaynak, vahiydir, yani ezelden ebede bütün olayları bilen Allah'ın peygamberleri aracılığıyla verdiği bilgilerdir.

"Meleklerin hepsi (Âdem'e) secde ettiler"⁹⁸ meâlindeki âyetin tefsirinde Bursevî, meleklerin, aslında Hz. Âdem'in kendisine değil, onun aynasında parlayan nûr-i Muhammediyye secde ettiklerini söylemektedir.⁹⁹ Ancak bu konu da gaybiyyâtandır. Dolayısıyla insanın bilgi sınırlarını aştığı için ancak şer'î bir nass, bu konuda sağlıklı ve bağlayıcı bir bilgi kaynağı olabilir. Meleklerin, Âdem'in kendisine değil, onda tecellî eden nûr-i Muhammediyye secde ettiklerine dair herhangi bir şer'î nass yoktur. Bu sebeple, Bursevî'nin bu görüşü, şer'î delillerden mahrumdur.

Bursevî, A'râf 7/157'de Hz. Peygamber (a.s.) için kullanılan "ümî" nitelemesinden, onun ilk yaratılan varlık olduğuna dair bir işâret çıkarmaktadır. Ona göre bu "ümî" sıfatı, Hz. Peygamber'in (a.s.), varlıkların anası olduğuna işâret etmektedir. Bursevî'ye göre nübüvvetin üç makâmından biri "ümîyet makâmı"dır. Bu makâma "ümîyet makâmı" denilmesinin sebebi, Hz. Peygamber'e (a.s.) mahsus bir makâm olmasıdır. Zira Hz. Peygamber'in (a.s.) sıfatı olan "ümî", mevcûdâtın anası ve mükevvenâtın aslı demektir. Tıpkı ilk şehir olan Mekke'nin

⁹⁵ Türkçe meâli: "Rabbinizden size muhakkak ki deliller gelmiştir. Artık kim, gözünü açar görürse kendi lehine, kim de görmezlikten gelirse kendi aleyhinedir. (De ki) 'Ben, sizin üzerinizde bekçi değilim.'"

⁹⁶ Bkz. Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, III, 78.

⁹⁷ Bkz. Mahmut Erol Kılıç, "İbnu'l-Arabî", *DİA*, XX, 502.

⁹⁸ Hier 15/30.

⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, IV, 462.

“şehirlerin anası (أُمُّ الْقُرَى)” olarak nitelendirilmesi gibi Hz. Muhammed de (a.s.) ilk yaratılan varlık olduğu için “ümmî” olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁰ Muhtemelen Bursevî bu yorumu Necmüddîn Dâye’den almıştır. Zira Dâye de âyette geçen “ümmî” sıfatının, Hz. Peygamber’in (a.s.) varlıkların anası olduğuna işâret ettiğini düşünmektedir.¹⁰¹ Dâye’nin yorumunu eleştirirken de ifade ettiğimiz gibi bu yorumu destekleyebilecek hiçbir lügavî, akli, naklî ve dîmî bir delil mevcut değildir.

Bursevî, “Bir vakit, Biz peygamberlerden kuvvetli bir söz almıştık: Senden, Nuh’tan, İbrahim’den, Musa’dan ve Meryem oğlu İsa’dan”¹⁰² meâlindeki âyette, Hz. Peygamber’in (a.s.), diğer peygamberlerden önce zikredilmesinin, onun yaratılıştan onlardan önce olduğunu gösterdiğini düşünmektedir.¹⁰³ Ancak pek çok müfessirin de belirttiği üzere Hz. Peygamber’in (a.s.), diğer peygamberlerden önce zikredilmesi, onun diğerlerinden önce var oluşunu gerektirmez. Bu tertip, Hz. Peygamber’in (a.s.) fazileti ve şerefli konumu itibarıyla’dır.¹⁰⁴ İbnü’l-Müneyyir (ö. 683/1284) ise, Kur’an’ın muhatabının Hz. Peygamber (a.s.) olduğu için, onun adının diğer peygamberlerden önce zikredildiğini ifade etmektedir.¹⁰⁵ Netice itibarıyla bu âyetteki tertip, Hz. Peygamber’in (a.s.) diğer peygamberlerden önce yaratılmış olduğu sonucunu çıkarmaya yetecek bir delil değildir. Zira “vav-ı âtife”, mutlak cem içindir.¹⁰⁶ Yani onunla yapılan atıflar, herhangi bir sebep veya sıralama gözetilerek yapılmak zorunda değildir. Dolayısıyla zamansal bir sıralamaya delâlet etmesi gerekmez. Ayrıca bir başka âyette Hz. Peygamber (a.s.), Hz. Nuh’tan sonra zikredilmiştir: “O, dini doğru anlayıp hükümlerini uygulayın ve o hususta tefrikaya düşmeyin diye din esasları olarak Nuh’a emrettiğini, sana vahyettiğimizi, kezâ İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya

¹⁰⁰ Bkz. Bursevî, *Râhu’l-Beyân*, III, 255.

¹⁰¹ Bkz. Okuyan, *Necmüddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 267.

¹⁰² Ahzâb 33/7.

¹⁰³ Bkz. Bursevî, *Râhu’l-Beyân*, VII, 141. İbn Acîbe de aynı âyette benzer bir yorumu zikretmektedir. Bkz. İbn Acîbe, *el-Bahru’l-Medîd*, IV, 410.

¹⁰⁴ Bkz. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, III, 509-510; Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl*, II, 240; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, III, 452; Abdullah b. Ahmed Ebu’l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, III, 430; Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-Aklî’s-Selîm*, VII, 92; Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, IV, 264; Elmalılı, *Hak Dîni*, VI, 3872. Âlûsî ise bu âyetin, tıpkı Fâsî ve İbn Acîbe gibi, Hz. Muhammed’in (a.s.) ilk yaratılan varlık olduğuna delâlet edebileceğini düşünmektedir. Bkz. Âlûsî, *Râhu’l-Meânî*, XXI, 154. Beğavî ve Kurtubî de sadece Katâde’nin rivâyetini nakletmekle yetinmektedir. Bkz. el-Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, III, 611; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmî’l-Kur’ân*, VII/14, 127. Suyûtî ise bu âyetin tefsirinde, Hz. Peygamber’in (a.s.) ilk yaratılan peygamber ya da varlık olduğuna işaret eden çeşitli rivâyetleri yorumsuz nakletmektedir. Bkz. es-Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, VI, 502-503.

¹⁰⁵ Bkz. Ahmed b. Müneyyir, *el-İntisâf*, (Zemaşerî’nin *Keşşâf*’ıyla birlikte), *Keşşâf*, III, 509-510.

¹⁰⁶ Bkz. İbn Hişâm, *Muğnî’l-Lebîb*, IV, 351.

emrettiğimizi sizin için de din kıldı.”¹⁰⁷ Ayrıca şu âyetlerde de zamansal sıralama gözetilmediği açıktır: “Azîz ve hakîm olan Allah, böylece sana da senden önceki resullere de buyruklarını vahyeder.”¹⁰⁸ “Andolsun ki sana da senden öncekilere de şu gerçek vahyedilmiştir...”¹⁰⁹ Zira Hz. Muhammed’e (a.s.) gelen vahiy, bu iki âyette de ifade edildiği üzere diğer peygamberlere gelen vahiyden zamansal açıdan sonradır. Ancak iki âyette de, önce Hz. Muhammed’e (a.s.) gelen vahiy zikredilmiştir.

“Zamana yemin olsun ki...”¹¹⁰ meâlindeki âyette Bursevî’nin, *Te’vilât-ı Necmiyye*’den aktardığı bir yorumu göre Allah’ın zamana (*asr*) yemin etmesinin sebeplerinden biri de zamanın, Hz. Muhammed’in (a.s.) peygamberliğine şâmil olması, yani “zaman” var olduğu sürece onun peygamberliğinin de var olmasıdır. Nitekim “Adem, su ile çamur arasında iken ben nebi idim”¹¹¹, “Biz, ilk sonuncularız”¹¹², “Ben Allah’tanım,

¹⁰⁷ Şûrâ 42/13.

¹⁰⁸ Şûrâ 42/3.

¹⁰⁹ Zümer 39/65.

¹¹⁰ Asr 103/1.

¹¹¹ Bu sözün Arapçası şöyledir: كنت نبياً وأدم بين الماء والطين. Sehâvî, “insanların dilinde çokça dolaşan bu sözün, bu lafızla hadis olarak nakledildiğine rastlamadım” derken, Zerkeşî de “Bu lafızla, bu hadisin aslı yoktur” demiştir. Bkz. Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II, 169. İbn Teymiyye de bu hadisin mevzû olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VIII, 283; XVIII, 125, 379-380. Ancak bu sözün lafzına yakın şöyle bir hadis, kaynaklarda yer almaktadır: كنت نبياً وأدم بين الروح والجسد. Bkz. Tirmizî, “Menâkıb”, 1; İbn Mâce, “Tib”, 45; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 59; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ala’s-Sahihayn*, II, 609, hadis no: 4209. Tefsirinde zaman zaman tasavvufî/işârf yorumlara da yer veren Râzî (ö. 606/1210) de bu hadisin, ilk yaratılan şeyin Hz. Muhammed (a.s.) olduğuna delâlet ettiğini düşünmekte ve tefsirinde iki defa bu hadisi zikretmektedir. Her iki yerde de bu özelliği dolayısıyla Hz. Muhammed’in (a.s.) diğer peygamberlerden, dolayısıyla da bütün mahlûkâttan üstün olduğunu savunmaktadır. Bkz. Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Çayb*, II, 525; XI, 311. Tirmizî’nin, “hasen, sahîh ve ğarîb” olarak nitelendirdiği *كنت نبياً وأدم بين الروح والجسد* hadisi, hakikat-i Muhammediyye anlayışını benimseyenlerin kullanabileceği en sağlam delildir. Ancak Tirmizî, Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce gibi hadis âlimlerinin senedinin sıhhati açısından nakletmekte beis görmedikleri bu hadisin doğru yorumu, İbn Teymiyye’nin de belirttiği gibi (bkz. İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VIII, 369) hiçbir şey yaratılmadan evvel, her şeyin Allah’ın ezeli ilminde mevcut olduğudur. Yani henüz ilk insan yaratılmadan önce bile Allah, kimin ne olacağını ezeli ilmiyle her şeyi bilmekteydi. Kanaatimizce İbn Hibbân ve Hâkim’in rivâyet ettikleri hadislerde yer alan “yazılıydı” ve “levh-i mahfuzun başında” ifadeleri, bu konudaki kafa karışıklığını gidermeye kâfîdir. İbn Hibbân’ın rivâyet ettiği hadis şöyledir: “Âdem henüz çamur halinde iken benim hâtemü’l-enbiyâ olduğum Allah nezdinde yazılmış idi (إن عند الله مكتوب: خاتم النبيين وإن آدم لمجدل في طينته)”. Şuayb el-Arnâvûd, bu hadisin “sahîh liğayrihi” olduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 312, hadis no: 6404. Hâkim’in rivâyet ettiği hadis ise şöyledir: “Âdem henüz çamur halinde iken benim hâtemü’l-enbiyâ olduğum Allah nezdinde, levh-i mahfuzun başında yazılmış idi (إن عند الله في أول الكتاب خاتم النبيين وإن آدم لمجدل في)”. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 656, hadis no: 4175. Zehebî, *Telâh*’inde bu hadisin “sahîh” olduğunu belirtmektedir. Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 656, dipnot no: 4175. Dolayısıyla bu konudaki mutlak lafızlı hadisler, bu iki rivâyetteki açıklayıcı kayıtlar ışığında anlaşıldığı zaman, bunların hiçbirinin hakikat-i Muhammediyye düşüncesine işâret etmesi söz konusu değildir.

mü'minler de bendendir"¹¹³ ve "Sen olmasaydın kâinâtı yaratmazdım"¹¹⁴ gibi hadisler de ona göre bu gerçeği teyit etmektedir. İlk hadisteki su, ilmi; çamur ise malumu simgelemektedir. Bursevî'ye göre "Biz seni ancak âlemlere rahmet olasın diye gönderdik"¹¹⁵ meâlindeki âyet de bu hadisleri teyit etmektedir. Zira âyetteki "el-âlemîn" kelimesinin başındaki "el" takısı, umum ve şümul ifade eder. Ona göre bunun manası şudur: Hz. Muhammed (a.s.), kendi zamanındaki, kendinden önceki ve sonraki bütün âlemlere rahmettir.¹¹⁶ Bursevî'nin bu ifadesindeki kastı şudur: Hz. Muhammed'in (a.s.) âlemlere rahmet oluşu, herhangi bir zaman ile sınırlandırılmadığına göre o, bedeni yaratılmadan önce de âlemlere rahmetti, yani vardı. Ancak bu iki âyetin, Bursevî'nin yorumladığı tarzda hakikat-i Muhammediye nazariyesine delil teşkil etmesi mümkün görünmemektedir. Zira Enbiyâ 21/107'de وما خلقناك قبل كل شيء وما أرسلناك

¹¹² Hadisin Arapçası şöyledir: *عن الآخرون السابقون*. Bkz. Buhârî, "Vudû", 68; "Cumua", 1; Müslim, "Cumua", 19; Nesâî, "Cumua", 1. İbn Hacer el-Askalânî, bu hadis hakkında çeşitli görüşleri naklettikten sonra bu hadisin "Biz, en son gelen ümmet olmamıza rağmen ilk haşredilenler, hesabı ilk görülenler ve cennete ilk girenler olacağız" manasında anlaşılmasının, en doğru yaklaşım olacağını ifade etmektedir. Nitekim Müslim'in Huzeyfe'den (r.a.) naklettiği şu hadis, bu hadisin manasını daha net açıklamaktadır: "Biz, dünya ehlinin sonuncusuyuz. Fakat kıyâmet gününde herkesten önce ilk hesaba çekilenler biz olacağız." Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, I, 450, II, 457. Necmüddîn Dâye ise bu hadisi şöyle açıklamaktadır: "Allah, âlem ağacını Nebî'nin ruhundan yaratmış, ancak Nebî'yi sonuçta âlem ağacının meyvesi yapmıştır. Bu nedenle Nebî: 'Biz öncelikli sonlarız' buyurmuştur. Yani ürün olarak son, ortaya çıkan tohum bakımından ise ilk olanlarız. Nebiler ve velîler, Allah'a yakınlıklarına göre bu âlem ağacının dallarındaki meyvelerdir." Bkz. Dâye, *Menârâtü's-Sâirîn*, vr. 129a. (Mehmet Okuyan, *Necmüddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 260-261'den naklen).

¹¹³ Hadisin Arapçası şöyledir: *أنا من الله والمؤمنون مني*. Sehâvî (ö. 902/1496), hocası İbn Hacer'in (ö. 852/1448) bu sözün "yalan ve uydurma" olduğunu söylediğini belirtmektedir. Bkz. Sehâvî, *el-Makâsîdu'l-Hasene*, s. 98 (hadis no: 190); Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) de Sehâvî'nin bu lafızda bir hadisi bilmediğini söyleyerek bu hadisin mevzû olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ali el-Kârî, *el-Estârü'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevzûa*, s. 120. Şevkânî (ö. 1250/1834), İbn Hacer'in böyle bir hadisi duymadığını söylediğini nakletmektedir. Bkz. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, s. 326; Aclûnî de İbn Hacer'in bu sözün "yalan ve uydurma" olduğunu söylediğini nakletmekte ve bu sözü Deylemî'nin isnadsız bir şekilde naklettiğini belirtmektedir. Bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, I, 237. Kâinâtın nûr-i Muhammedî'den yaratıldığını savunan (bkz. Cengiz Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", *DİA*, XIX, 532) ve fetvalarında pek çok zayıf hadisi delil kabul eden Şâfiî fakihî İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) bile bu sözün uydurma (*muhtelak*) olduğunu ve bu sözün sadece Deylemî tarafından isnadsız bir şekilde nakledildiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Hacer el-Heytemî, s. 206. Ancak Deylemî'nin *el-Firdavs*'inde yaptığımız taramalarda bu hadisi bulamadık. İbn Teymiyye de Rasûlullah'tan böyle bir sözün duyulmadığını söylemektedir. Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, XI, 73.

¹¹⁴ Hadisin tahriri yukarıda yapılmıştır.

¹¹⁵ Enbiyâ 21/107.

¹¹⁶ Bkz. Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, X, 506. Abdülkerîm el-Cilî de A'râf 7/156 ile bu âyeti birlikte ele alarak Hz. Muhammed'in (a.s.) bütün kâinâtı kapladığı ve kuşattığı sonucunu çıkarmaktadır. Cilî'nin ifadesi şöyledir: "Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: 'Biz seni ancak âlemlere rahmet olasın diye gönderdik.' Bil ki âyette geçen bu rahmet, mevcûdâtın tamamını kapsar ve kuşatır. Allah Teâlâ'nın 'Ve rahmetim her şeyi kuşatmıştır' (A'râf 7/156) sözü, buna işaret etmektedir. Yani Hz. Muhammed (a.s.), Hakk'a ve halka âid durumlardan kendisine "şey" adı verilen her şeyi kuşatır." (Abdülkerîm Cilî, *Hakikat-i Muhammediye*, s. 19).

ya da benzeri bir ifade kullanılmış olsaydı, yani Hz. Muhammed'in (a.s.) bir peygamber olarak gönderilmesi değil de her şeyden önce yaratılmasının âlemlere rahmet oluşundan bahsedilmiş olsaydı Bursevî, bu yorumunda isâbetli olabilirdi. Ancak âyette, Hz. Muhammed'in (a.s.) ilk yaratılan varlık oluşundan değil, peygamber olarak gönderilişinden bahsedilmektedir. Nitekim sözlükte "göndermek" anlamına gelen *irsâl* fiili, Kur'an'da Hz. Muhammed (a.s.) hakkında kullanıldığı her yerde, "peygamber olarak göndermek"¹¹⁷ anlamında kullanılmıştır ki bu âyette de bu anlamıyla kullanıldığı açıktır. Ayrıca "Zamanın akışı içinde öyle bir dönem geçti ki o dönemde insanın adı bile anılmazdı"¹¹⁸ meâlindeki âyet, insanın zamanın bütün devirlerinde mevcut olmadığını çok açık bir şekilde ifade etmektedir. Hz. Muhammed de (a.s.) bir insan olduğuna göre, onun zamanın her döneminde var olduğu sonucunu çıkarmak, Kur'an'a uymamaktadır.

Bursevî, "Şüphesiz biz seni, şahit, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik"¹¹⁹ meâlindeki âyette Hz. Peygamber'in (a.s.) "şâhid" şeklinde isimlendirilmesinin, onun ilk yaratılan mahlûk olması hasebiyle Allah'ın vahdâniyyet ve rubûbiyyetine, yokluktan varlığa çıkardığı bilcümle mevcûdâtın zuhûruna, ilk ve her zaman şahitlik eden kişi olmasıyla alâkalı olduğunu düşünmektedir. Ardından da bu konuda Hz. Peygamber'in (a.s.) hadisi olarak şu sözü nakletmektedir: "Olmuş ve olacak her şeyi bilirim."¹²⁰ Ona göre Hz. Peygamber (a.s.), her şeyin şahididir ve bir an bile şâhitlikten uzak kalmamış ve Âdem'in yaratılışına da şâhitlik etmiştir (وما غاب لحظة وشاهد خلق آدم عليه السلام). Bu sebeptedir ki "Âdem, su ile çamur arasında iken ben nebi idim"¹²¹ buyurmuştur. Bu hadisin anlamı Bursevî'ye göre şöyledir: "Ben Âdem'den önce yaratılmıştım ve peygamber olduğumu da biliyordum."¹²² Ancak Bursevî'nin bu ifadelerini Kur'an'ın onaylaması mümkün görünmemektedir. Zira olmuş-olacak her şeyi bilen bir peygamber

¹¹⁷ Makalenin hacminin artmaması için Türkçe meallerini zikredemediğimiz bu âyetler için bkz. Bakara 2/119; Nisâ 4/79-80; Ra'd 13/30; İsrâ 17/54; Enbiyâ 21/107; Furkân 25/56; Ahzâb 33/45; Sebe 34/28; Fâtır 35/24; Şûrâ 42/48; Feth 48/8.

¹¹⁸ İnsan 75/1.

¹¹⁹ Feth 48/8.

¹²⁰ Bursevî'nin naklettiği şekliyle bu hadisin lafzı şöyledir: علمت ما كان وما سيكون. Araştırmalarımız neticesinde, bu lafzda bir hadise hiçbir hadis kaynağında rastlamadık. Bu da bu sözün, uydurma olduğunu göstermektedir.

¹²¹ Bu hadisin tahrîci yukarıda yapılmıştır.

¹²² Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 18.

tasavvurunun, Kur'an ile bağdaşması imkânsızdır. Çünkü pek çok âyette Hz. Peygamber'in (a.s.) bilgisinin sınırlı olduğu açıkça ifade edilmiştir.¹²³

Ayrıca şu hadislerde de Hz. Peygamber (a.s.), aynı gerçeği vurgulamaktadır:

"Ben, sizin gibi bir beşerim. Siz unuttuğunuz gibi ben de unutabilirim."¹²⁴

"Ben, sizin gibi bir beşerim. Gaybı bilemem."¹²⁵

Nitekim Hz. Âişe de Hz. Peygamber'in (a.s.) gelecekte olacak şeyleri bildiğini iddia etmenin Kur'an'a aykırı, hatta Allah'a bir iftira olduğunu şöyle ifade etmektedir: "Kim, Muhammed'in yarın ne olacağını bildiği sanıyorsa, şüphesiz o Allah'a büyük bir iftirada bulunmuş olur. Çünkü Allah şöyle buyurmaktadır: 'De ki: Göklerde ve yerde olan hiçbir kimse gaybı bilemez; yalnızca Allah bilir'¹²⁶".¹²⁷

Görüldüğü üzere Bursevî'nin, hakikat-i Muhammediyye düşüncesine delil getirmeye çalıştığı âyetlerin hiçbirisi, ne târihsel ne metinsel bağlam, ne de dil açısından, ilgili görüşe mesnet teşkil edebilecek yeterlilikte değildir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz âyet ve hadisler ile Hz. Âişe'nin sözünden, Hz. Peygamber'in (a.s.) geleceğe dair asla bir bilgi veremeyeceği sonucu çıkarılmamalıdır. Zira Hz. Peygamber'in (a.s.) kendisi gaybı bilmemekle birlikte, Allah'ın kendisine bildirmesi durumunda bilebilir ve bu bildiklerini başkalarına da aktarabilir. Nitekim sahih hadis kaynaklarının "fiten" bölümlerinde Hz. Peygamber'in yakın (hulefâ-i râşidîn dönemindeki bazı hâdiseler gibi) veya uzak gelecekle (kıyâmet alâmetleri gibi) ilgili verdiği bilgilere dair yüzlerce sahih hadis mevcuttur.

2. Bir âyetin tefsirini yaparken, o âyetin doğrudan bir tefsiri ya da işareti sadedinde olmaksızın bir vesileyle "hakikat-i

¹²³ En'âm 6/50; Hüd 11/31; Şûrâ 42/52; Ahkâf 46/9; Hüd 11/49; Mülk 67/26; A'râf 7/188.

¹²⁴ Buhârî, "Salât", 31; Müslim, "el-Mesâcid ve Mevâdî'u's-Salât", 20. İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Nevevî (ö. 676/1277), bu hadisin şerhinde âlimlerin ekseriyetine göre Hz. Peygamber'in (a.s.), dîni konularda bile unutmamasının câiz olduğunu kaydetmektedirler. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 653; Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, III, 72.

¹²⁵ Deylemî, *el-Firâs*, I, 417, hadis no: 1366. Benzer lafızdaki bir hadis için bkz. Abdurrazzâk Ebû Bekr es-San'ânî, *el-Musannef*, VII, 117, hadis no: 12449; Alâuddin el-Müttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, XV, 206, hadis no: 40589.

¹²⁶ Neml 27/65.

¹²⁷ Müslim, "İman", 287; krş. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, VI, 49; Tirmizî, "Tefsîr", 7.

Muhammediyye" anlayışına temas etmesi ve bu konuda çeşitli rivâyetleri nakletmesine örnekler.

Bursevî, "...İşte size Allah'tan bir nur ve hakikatleri açıklayan bir kitap geldi"¹²⁸ meâlindeki âyette geçen "nur"dan maksadın Hz. Muhammed (a.s.) olabileceğine dair bir görüş naklettikten sonra Hz. Muhammed-nur ilişkisini şöyle açıklamaktadır:

"Hz. Peygamber (a.s.) 'nur' olarak isimlendirilmiştir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, kudretinin nuruyla yokluk karanlığından zuhura getirdiği ilk şey, Hz. Muhammed'in (a.s.) nuruydu. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: 'Allah'ın ilk yarattığı şey, nurumdur.'¹²⁹ Sonra Allah, âlemdeki her şeyi, onun nurundan yaratmıştır."

¹²⁸ Mâide 5/15.

¹²⁹ Bursevî'nin zikrettiği şekliyle hadisin lafzı şöyledir: أول ما خلق الله نوري. Ancak hadis kaynaklarında bu lafızda bir hadise rastlayamadık. Nitekim Leknevî (ö. 1304/1887) de vâiz ve kıssacıların böyle bir hadisi çokca zikretmelerine rağmen, bu lafızla bir hadisin sâbit olmadığını, ancak mana cihetiyle bu ifadeyi destekleyen bazı hadisler olduğunu söylemektedir. (Bkz. Abdülhay el-Leknevî, *el-Âsârü'l-Merfûa fî'l-Ahbârî'l-Mevdûa*, s. 43.). Muhtemelen bu ifade, bazı hadis kitaplarında nakledilen şu hadisin özeti olarak nakledilmektedir: "Câbir b. Abdullah'tan rivâyet edildiğine göre o, 'Ya Rasulallah! Anam babam sana feda olsun, Allah'ın her şeyden evvel olarak ilk yarattığı şeyi bana söyler misin?' Hz. Peygamber (a.s.) cevaben şöyle buyurdu: 'Ey Câbir! Gerçek şu ki Allah, her şeyden önce kendi nurundan senin peygamberinin nurunu yarattı (أول ما خلق الله نور نبيك يا حابر)' ve o nur, Allah'ın kudreti sayesinde dilediği yerleri dolaşmaya başladı. O zaman ne levh, ne kalem, ne cennet, ne ceennem, ne melek, ne gök, ne güneş, ne ay, ne bir cin ne de bir insan vardı. Ne zaman ki Allah, mahlûkâtı yaratmak istedi, o nuru dört parçaya ayırdı. Birinci parçadan kalem; ikincisinden levh; üçüncüsünden arşı yarattı. Dördüncüsünü ise yine dört parçaya böldü. Birincisinden arşı taşıyan melekleri; ikincisinden kürsüyü; üçüncüsünden de diğer melekleri yarattı. Dördüncüsünü ise tekrar dört parçaya böldü. Birincisinden gökleri, ikincisinden yerleri, üçüncüsünden cennet ve cehenne mi yarattı. Dördüncüsünü ise yine dört parçaya böldü. Birincisinden Müminlerin gözlerinin nurlarını yarattı. İkincisinden kalplerinin nurlarını -ki o, Allah'ı bilmektir- yarattı. Üçüncüsünden dillerinin nurunu -ki o, kelime-i tevhit'tir- yarattı." Aclânî, bu hadisin, Abdurrazzâk'ın *Musannef*'inde rivâyet edildiğini nakletmekle yetinmekte, sıhhati hakkında değerlendirme yapmamaktadır. Bkz. Aclânî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 311-312. Ancak yaptığımız detaylı araştırmalarda Abdurrazzâk'ın *Musannef*'inde böyle bir hadise rastlamadık. Bu meseleyi araştırdığımızda ise, bu konuda çok ciddi tartışmaların yapıldığını gördük. Şöyle ki Dr. İsa b. Abdullah b. Muhammed b. Mânî el-Humeyrî, Abdurrazzâk'ın *Musannef*'inin kayıp kısmı olduğunu iddia ettiği küçük bir hadis mecmûası yayınlamıştır. Bu Câbir hadisi de, o hadisler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla el-Humeyrî, söz konusu Câbir hadisinin, aslında *Musannef*'te mevcut iken *Musannef*'in ilk bölümündeki diğer bazı hadislerle birlikte zamanla kaybolduğunu söylemektedir. (Bkz. Ebû Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Cüz'ü'l-Meşkûd mine'l-Cüz'ü'l-Evvel mine'l-Musannef*, s. 63-65). Muhammed Ziyad b. Ömer et-Tükle ise el-Humeyrî ve onun hazırladığı kitaba takrîz yazan Mahmud Saîd Memdûh'u çok sert bir dille eleştirmekte ve bu küçük kitapta yayınlanan hadislerin, Abdurrazzâk'ın *Musannef*'inin aslında yer almadığını, çeşitli muâsır hadis âlimlerinin, görüşlerine dayanarak ispatlamaya çalışmaktadır. (Bkz. Muhammed Ziyad b. Ömer et-Tükle, *Mecmâ fî Keşfi Hakikati'l-Cüz'ü'l-Meşkûd (el-Mez'ûm) min Musannefi Abdurrazzâk*). Hemen belirtelim ki bu tartışmada, et-Tükle

Bu açıklamalardan sonra hadis olarak nakledilen “Ben Allah’tanım. Müminler de bendendir”¹³⁰ sözü ile “Hz. Âdem yaratılmadan on dört bin sene evvel ben Rabbimin yanında bir nur idim. Bu nur, meleklele birlikte Allah’ı zikretmekteydi. Allah Âdem’i yaratınca bu nuru onun sulbüne aktardı”¹³¹ sözünü zikretmektedir. Konuyla ilgili oldukça ayrıntılı açıklamalar yapan Bursevî, Hz. Muhammed’in (a.s.) Hz. Âdem’den önce yaratıldığına dair bazı zayıf ve mevzû rivâyetleri nakletmektedir. Mesela ona göre Hz. Âdem, duasının kabulü ve tevbesinin affedilmesi için iki cihanın efendisi olan Hz. Muhammed (a.s.) ile Allah’a tevessül etmiştir. Bu görüşü teyit etmek için Beyhakî’nin *Delâilu’n-Nübüvve*’sinden Hz. Ömer’den rivâyet edilen şu sözü iktibas etmektedir: “Âdem, hatasını itiraf edince ‘Rabbim! Muhammed hakkı için beni bağışlamamı diliyorum!’ dedi. Bunun üzerine Allah, ‘Ey Âdem! Ben, henüz Muhammed’i yaratmamışken sen onu nasıl biliyorsun?’ diye sordu. Âdem de bunun üzerine ‘Çünkü sen beni ellerinle yaratıp ruhundan bana üfleyince başımı kaldırdım ve arşın sütunları üzerinde ‘Lâ ilâhe illallah Muhammedun Rasulullah’ cümlesinin yazılı olduğunu gördüm ve ismini, kendi isminin yanına koyduğum o zâtın, senin en sevgili mahlûkun olduğunu anladım.’ Bunun üzerine Allah ‘Doğru söyledin ey Âdem! O, gerçekten de yaratılmışlar içinde bana en sevgili olandır’ buyurdu.”¹³² Âyette geçen “nur” kelimesini, Hz.

ve onun gibi düşünen hadis otoriteleri, haklı görünmektedir. Ahmet Yıldırım ise, bu hadisin Hâkim’in *Müstedrek*’inde, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde ve İbn Hibbân’ın *Sahîh*’inde rivâyet edildiğini söylemektedir. (Bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 125-126). Bağıcı da muhtemelen Yıldırım’dan etkilenerek aynı bilgiyi vermektedir. (Bkz. H. Musa Bağcı, *Beşer Olarak Hz. Peygamber*, s. 482). Ancak bu bilgi, yanlıştır. Zira Yıldırım’ın kaynak verdiği yerlerde geçen hadis, İrbâz b. Sâriye tarikiyle gelen başka bir hadistir. Bu hadis, kaynaklarda bazı küçük lafız farklılıklarıyla rivâyet edilmektedir. Hâkim’in rivâyeti şöyledir: “ابن عند الله في أول الكتاب مخام النبيين وإن آدم للمجدل في طينته” Bkz. Hâkim, *Müstedrek*, II, 600 (hadis no: 4175); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 127. Elbânî ise, Câbir’den rivâyet edilen yukarıdaki hadisin, “bâtıl” olduğunu söylemektedir. Bkz. Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’s-Sahîha*, I, 741. Bu rivâyetin tasavvufî kitaplarda zikredilişine örnek olarak bkz. A. Avni Konuk, *Fusûs Şerhi*, I, 31; II, 386; IV, 318, 360. Konuk, bu hadisten şöyle bir sonuç çıkarmaktadır: “Zâhirde âlem-i kebir olan kâinat bu hadis-i şerifte buyurulduğu üzere, yine zâhirde âlem-i sağır olan cism-i Rasulullah’ın (a.s.) hakikatinden ve ruhundan meydana gelmiştir.” Bkz. *a.g.e.*, II, 326.

¹³⁰ Hadisin tahriri, yukarıda yapılmıştır.

¹³¹ Bu rivâyetin Arapçası şöyledir: “كنت نوراً بين يدي ربي قبل خلق آدم بأربعة عشر ألف”. Aclûnî, bir başka hadis ile ilgili değerlendirmeler yaparken bu hadisin ilk kısmını zikreder. Onun söylediğine göre bu hadisi, İbnu’l-Kattân, *Ahkâm*’ında Hz. Ali tarikiyle nakletmiştir. Aclûnî, hadisin sıhhati konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır (Bkz. Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 312, hadis no. 827). Bu rivâyetin, muteber hadis kitaplarında zikredilmemiş olması, mevzû olma ihtimalini güçlendirmektedir.

¹³² Bkz. Bursevî, *Râhu’l-Beyân*, II, 370-371. Bursevî’nin, *Râhu’l-Beyân*’da üç yerde zikrettiği (bkz. *Râhu’l-Beyân*, II, 370; V, 439; VII, 229) bu hadisi, Hâkim en-Neysâbü’rî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek*’te rivâyet etmiş ve isnadının sahîh olduğunu belirtmiştir. (bkz. Hâkim, *Müstedrek*, II, 615, hadis no. 4228) Ancak Hâkim’in tashihte mütesâhil olduğu konusunda ulemâ görüş birliği içerisindedir (bkz. Leknevî, *el-Ecvâbetu’l-Fâdila li’l-Es’ileti’l-Âşira*, s. 80-82). Bu sebeple

Peygamber (a.s.) olarak yorumlamaya ciddi bir mâni yoktur. Nitekim işâri tefsirlerin dışındaki tefsirlerde de bu âyette geçen “nur”dan maksadın Hz. Peygamber (a.s.) olabileceği zikredilmektedir.¹³³ Ancak onun “nur” olması, ilk yaratılan varlık olmasını gerektirmez. Ayrıca Bursevî'nin zikrettiği hadisler, dipnotlarda da işâret ettiğimiz üzere ya mevzûdur, ya da yanlış bir yorumla tâbi tutulmuştur.

“Muhakkak ki Allah ve melekleri, Peygamber'e hep salât (rahmet ve senâ) ederler. Ey iman edenler! Öyleyse siz de ona salât edin ve tam bir içtenlikle selâm verin!”¹³⁴ meâlindeki âyetin tefsirinde Bursevî'nin naklettiği bilgilere göre Hz. Âdem, cennette iken Hz. Muhammed (a.s.) ile görüşmeyi arzulamıştı. Bunun üzerine Allah da ona şöyle vahyetti: “O, senin sulbündendir. Âhir zamanda dünyaya gelecektir.” Hz. Âdem, Hz. Muhammed (a.s.) ile görüşme arzusunda ısrarcı olunca Allah, Hz. Âdem'in sağ elindeki işâret parmağında Hz. Muhammed'in (a.s) nurunu yarattı. O nur da daima Allah'ı zikretti. Böylece bu parmağa “tesbih eden (müsebbiha)” adı verildi.¹³⁵ Bu rivâyet, hiçbir güvenilir hadis kaynağında yoktur. Bu durum, bu rivâyetin mevzû olduğunu göstermektedir.

Bursevî'nin, “Muhammed, Allah'ın rasulüdür...”¹³⁶ meâlindeki âyetin tefsirinde verdiği bilgilere göre Allah, Hz. Muhammed'e (a.s.) bütün kâinâtı kendisi için yarattığını bildirmiştir. Hatta Hz. Peygamber'in (a.s.) ifadesine göre insan ve cinlerin âsilerinin dışındaki bütün mahlûkât da bu gerçeğin farkındadır. Bursevî'ye göre, Allah, tecellî edince ilk olarak Hz. Muhammed'in (a.s.) ruhunu bulmuş ve o zamandan itibaren ona peygamberliği vermiştir. Nitekim “Âdem, su ile çamur arasında iken ben nebi idim”¹³⁷ hadisi de bu durumu desteklemektedir. Bu hadisin manası şudur: Hz. Muhammed (a.s.) ilk tecelliden itibaren bilfiil peygamberdi,

onu, Zehebî'nin (ö. 748/1347) bu eserdeki hadisleri değerlendiren *Telhis'i* ışığında okumak gerekir (bkz. İsmail Lütü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 116). Zehebî, *Telhis'*te bu rivâyetin mevzû olduğunu ve seneddeki Abdurrahman b. Zeyd'in vâhî olduğunu söylemektedir. Bkz. Hâkim, *Müstedrek*, II, 615, hadis no: 4228 (4228. dipnot). Muâsir âlimlerden Muhammed Adnan Çaşım ise râvî Abdurrahman'ın rivâyetlerinin Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilmesinden ve başkaca sebeplerden hareketle onun tamamen güvenilir bir râvî olmadığını, dolayısıyla bu hadisin mevzû değil, olsa olsa zayıf olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Bkz. Muhammed Adnan Çaşım, *Fetâvî Hadisiyye*, s. 10-18.

¹³³ Bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 260; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 118; Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm*, III, 18.

¹³⁴ Ahzâb 33/56.

¹³⁵ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VII, 229.

¹³⁶ Feth 48/29.

¹³⁷ Hadisin tahriri, yukarıda yapılmıştır.

ancak peygamber olduğunu bedeni yaratıldıktan sonra kendisine risâlet verilince öğrendi.¹³⁸

Bursevî'nin, hakikat-i Muhammediyye fikrini desteklemek üzere naklettiği hadislerin önemli bir kısmı, dipnotlarda da gösterdiğimiz şekilde sened açısından değerlendirildiğinde çoğunluğu ya mevzû ya da çok zayıftır. Dolayısıyla bu rivâyetler, itikâdi açıdan çok önemli olan böyle bir meselede delil olabilecek nitelikte değildir.

4. Ahmed b. Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*

Faşlı sûfî müfessir İbn Acîbe'de de (ö.1224/1809) "hakikat-i Muhammediyye" anlayışının etkileri görülmektedir. O, bir Şâzelî tarafından yazılmış tek tam tefsir olan ve zâhirî tefsir verildikten sonra "işâret" başlığı altında çeşitli tasavvufî/işârî yorumları ihtiva eden *el-Bahru'l-Medîd* isimli tefsirinde zaman zaman "hakikat-i Muhammediyye" konusuna değinmiştir. Ancak o, bu tefsirde "nûr-i Muhammedî" ifâdesini hiç kullanmamış, "hakikat-i Muhammediyye" kavramını ise bir yerde kullanmıştır.¹³⁹ Onun, bu anlayış için kullandığı kelime, verilen örneklerde de görüleceği üzere daha çok "kabza-i Muhammediyye"dir. Bursevî'nin konuyla ilgili yorumlarını ele alırken yaptığımız gibi İbn Acîbe'nin bu konu hakkındaki yorumlarını da iki kategoride ele almak mümkündür:

1. Herhangi bir âyette geçen bir ifadenin tefsiri ya da işâreti sadedinde yaptığı açıklamalara örnekler:

İbn Acîbe'ye göre "Mûsâ'ya seslendiğimiz zaman sen Tur dağı tarafında değildin" âyetinde Allah'ın Hz. Mûsâ'ya seslendiği şey, Hz. Muhammed'in (a.s.) nübüvvetidir.¹⁴⁰ Bu görüşünü de şu rivâyete dayandırır: "Ebu Hureyre'den rivâyet edildiğine göre o gün semadan şöyle nida edilmiştir: 'Ey Muhammed ümmeti! Bana dua etmeden önce size icâbet ettim. Siz benden [bağışlanma] istemeden önce sizi bağışladım'¹⁴¹ Bu sesi işitince Hz. Mûsâ: 'Allahım! Beni de Muhammed ümmetinden eyle!' dedi.'¹⁴² İbn Acîbe'nin bu yorumunun ve âyetin tefsiri sadedinde zikrettiği bu rivâyetin, âyetin bağlamıyla irtibatını kurmak

¹³⁸ Bkz. Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, IX, 55-56.

¹³⁹ Ahmed b. Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, II, 258.

¹⁴⁰ Muhtemelen İbn Acîbe, bu âyetin tefsirinde Kuşeyrî'den etkilenmiştir. Zira Kuşeyrî de bu âyeti aynı şekilde yorumlamaktadır. Bkz. Ebu'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II, 440.

¹⁴¹ Bu rivâyetin çeşitli tarihleri için bkz. Taberî, *Câmîu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XI, 81-82.

¹⁴² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, IV, 256-257.

mümkün görünmemektedir. Nitekim Âlûsî, tefsirinde bu rivâyetleri aktardıktan sonra haklı olarak şu tespiti yapar: “Bağlama uygun düşmediği için bu rivâyetler problematik görünmektedir. Âyetlerin, bu rivâyetlerde anlatılanlarla neredeyse hiç alâkası yoktur. Bu haberlerin sahih olabilmesi için delile ihtiyaç vardır.”¹⁴³

İbn Acîbe, “De ki: ‘Bana müslümanların ilki olmam emredildi’”¹⁴⁴ âyetinden Hz. Muhammed’in (a.s.) ilk yaratılan varlık olduğuna dair bir işâret çıkarmakta ve şöyle demektedir:

“Hz. Peygamber (a.s.), Allah’a ilk kulluk eden ve O’na ilk yönelen varlıktı. “De ki: ‘Şâyet Rahman’ın çocuğu olsaydı, ona ilk kulluk eden ben olurdu”¹⁴⁵: Şâyet bir çocuk edinmiş olsaydı, buna en lâyük varlık ben olurdu. Zira O’na ilk kulluk eden, benim. Vertecebî [Rûzbihân] şöyle der: ‘Hazrette benden başka hiçbir varlık yok iken ve ben kâinâtın cevheri konumundayken muhabbet, aşk ve şevkte; muhabbetle O’na boyun eğme ve O’nun rubûbiyyetine râzı olup meşîetine asla muhâlefet etmemede ilk varlık olmam emredildi.’”¹⁴⁶

Yukarıdaki yoruma benzer şekilde İbn Acîbe, “De ki: ‘Şâyet Rahman’ın çocuğu olsaydı, ona ilk kulluk eden ben olurdu”¹⁴⁷ meâlindeki âyetin sonundaki “ilk kulluk eden ben olurdu” cevap cümlesini, “Şâyet Rahman’ın çocuğu olsaydı” şart cümlesinden soyutlayarak bağımsız bir cümlemiş gibi düşünmekte ve “Ben ilk kulluk edenim” manasını çıkarmaktadır. Müfessirimiz, Ruzbihân’dan esinlendiği anlaşılan¹⁴⁸ bu yorumunu şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Ey Muhammed de ki: ‘Hz. İsa ve melekler hakkındaki asılsız iddialarınıza göre şâyet Rahman’ın bir çocuğu olsaydı, O’nun çocuğu olmaya en lâyük kişi ben olurdu.”

¹⁴³ Âlûsî, *Râhu’l-Meânî*, XX, 90.

¹⁴⁴ En’âm 6/14.

¹⁴⁵ Zuhruf 43/81.

¹⁴⁶ İbn Acîbe, *el-Bahrü’l-Medîd*, II, 280.

¹⁴⁷ Zuhruf 43/81.

¹⁴⁸ Yaptığımız incelemede tasavvufî tefsirler içerisinde sadece *Arâisu’l-Beyân*’da buna benzer bir görüş bulduk. Kuvvetle muhtemeldir ki İbn Acîbe, bu yorumunda Rûzbihân’dan etkilenmiştir. Bkz. Rûzbihân el-Baklî, *Arâisu’l-Beyân*, II, 243. Ancak sûffilerden önce İsmailiyye’nin Muğriyye kolunun kurucusu Muğre b. Safîd el-İclî (ö. 119/737) de ilk yaratılan şeyin, nûr-i Muhammedî olduğuna delil olarak bu âyeti getirmektedir. Bkz. Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. 8.

Zira varlıklar içerisinde O'na ilk kulluk eden benim. Çünkü varlıkta ilk zuhûr eden şey, benim nurumdur. Bu nur, senelerce Allah'a ibâdet etti. Sonra da kâinât, o nurdan meydana geldi. Dolayısıyla O'na kulluk etmede önce gelen, O'na yakın olmada da en önde gelmelidir. Öyleyse ben kullukta onlardan daha önce olduğum halde nasıl olur da bu yakınlığı meleklere ve Hz. İsa'ya tahsis edersiniz! Kaldı ki onların varlıkları benim nurumdandır. Ancak O'nun çocuğu yoktur. Ben de O'nun yalnızca kulu ve elçisiyim!' Vertecebî'nin [Rûzbihân] naklettiğine göre Ca'fer es-Sâdık şöyle demiştir: 'Her şeyden evvel Allah'ın ilk yarattığı şey, Hz. Muhammed'in (a.s.) nurudur. Mahlûkâtı içerisinde O'nu ilk tevhid eden de yine Hz. Muhammed'in (a.s.) incisidir. Kalemın ilk icraatı da 'Lâ ilâhe illallah Muhammedun resulullah' tır.' Şu halde âyette Hz. Peygamber'in (a.s.) bütün varlıklardan önce yaratıldığına ve Hak'ın ilk tecellisi olduğuna işâret vardır. Zâtın sırları onun nurundan çıkmış, sıfatların nurları ve bütün varlıkların var olmaları da bu nur vasıtasıyla olmuştur."¹⁴⁹

Görüldüğü gibi İbn Acîbe, Rûzbihân'dan esinlenerek aslında bağımsız bir cümle olmayıp bir şart cümlesinin cevabı olduğu açık olan "ilk kulluk eden ben olurum" cümlesini, şart cümlesinden tamamen soyutlayarak ele alıp bu cümleye zâhirden çok farklı bir anlam yüklemektedir. Böyle bir yorum yönteminin, "Sarhoşken namaza yaklaşmayın"¹⁵⁰ âyetinden, sadece "Namaza yaklaşmayın" kısmını alan Bektâşî yönteminden hiçbir farkı yoktur. Kurân âyetleriyle, bu şekilde tabiri câizse oynamak, hem itikâdî hem de ilmî açıdan çok sakıncalı bir tavidir. Zira bir âyetin bağlamından tamamen koparılıp, hatta cevabı olarak geldiği şart cümlesinin yok sayılıp zâhiriyle alâkası olmayan bir manaya hamledilerek tabiri câizse anlamının mutasyona uğratılması neticesinde Kur'an'dan çıkarılamayacak bir anlam kalmayacak ve te'vîl, her türlü keyfiliğe açık hale gelecektir. Ayrıca "Ben, müminlerin/müslümanların ilkiyim" şeklindeki ifade, Kur'an'da sadece Hz. Peygamber'in (a.s.) sözü olarak değil, Hz. Musa'nın ve onun peygamberliğini kabul edip iman eden sihirbazların sözü olarak da zikredilmektedir. Hz. Musa, şöyle demiştir: "...Tevbe ettim. İman edenlerin ilkiyim"¹⁵¹ Hz. Musa'nın peygamberliğini kabul edip iman eden

¹⁴⁹ İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd*, V, 274.

¹⁵⁰ Nisâ 4/43.

¹⁵¹ A'râf 7/143.

sihirbazlar şöyle demişlerdir: “İman edenlerin ilki olduğumuzdan dolayı umarız ki Rabbimiz günahlarımızı affeder.”¹⁵² Dolayısıyla “Bana müslümanların ilki olmam emredildi” âyeti, “ilk yaratılan varlık olmam emredildi” olarak değil, “müslümanların öncüsü, en önde gideni, Allah’ın indirmekte olduğu Kur’an âyetlerine en önce iman edeni olmam emredildi” şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim bir âyette de her mümine, önder, öncü mümin olmayı niyaz etmesi istenmiştir: “...ve bizi müttakilere önder eyle!”¹⁵³

2. Bir âyetin tefsirini yaparken, o âyetin doğrudan bir tefsiri ya da işâreti sadedinde olmaksızın bir vesileyle “hakikat-i Muhammediyye” anlayışına temas etmesi ve bu konuda çeşitli rivâyetleri nakletmesine örnekler.

İbn Acîbe, “Arşı su üzerindeyken, hanginiz daha güzel işler yapacaksınız diye sizi denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur”¹⁵⁴ meâlindeki âyetin işârî tefsirinde “kabza-i Muhammediyye” hakkında şu açıklamayı yapmaktadır:

“Hak Teâlâ, ezelde mukaddes, akıllardan gizli, latîf, kemâl sıfatlarıyla muttasıf nûrânî bir zattı. Kendisiyle beraber hiçbir sûret ve şekil yoktu. Sonra Hak Teâlâ nurundan maddî ve manevî bir kabza yarattı. Zira mana ancak madde ile zuhûra gelebilir. Allah bu kabzaya “Muhammed ol!” dedi. Bu kabza, maddî yapısı itibariyle sınırlıdır, ancak manevî yapısı itibariyle sınırsızdır. Kendisinden zuhûr ettiği ezeli manalar denizine muttasıldır. Maddî yapısı itibariyle onun bu denize nispeti, bir hardal tanesinin havaya nispeti gibidir [...] Bütün şekil ve sûretler, bu Muhammedî kabzanın bir parçasıdır.”¹⁵⁵

Diğer sûfî müfessirlerin benzer yorumlarında daha önce ifade ettiğimiz gibi, bu tür konular, öznel yorumla değil ancak vahiyle bilinebilecek konulardır. Kâinattaki her şeyin Hz. Muhammed’in (a.s.) nurundan ya da İbn Acîbe’nin ifadesiyle kabza-i Muhammediyyeden yaratıldığına dair delâleti ve sübûtu kat’î hiçbir şer’î nass mevcut değildir.

¹⁵² Şuarâ 26/51.

¹⁵³ Furkân 25/74.

¹⁵⁴ Hûd 11/7.

¹⁵⁵ İbn Acîbe, *el-Bahrü’l-Medîd*, II, 513.

İbn Acîbe, “Bizim sizi boş yere, bir oyun ve eğlence olarak yarattığımızı ve sizin bize döndürülmeyeceğinizi mi sanıyorsunuz?”¹⁵⁶ meâlindeki âyetin işârî tefsirinde kâinâtın yaratılış amaçlarını açıklarken ilk sırada Allah’ın tanınmak istemesini zikredip bunu izah ettikten sonra kaynağını belirtmeden zayıf bir ihtimal şeklinde şöyle bir görüş de nakletmektedir:

“Bazıları derler ki Allah Teâlâ, kâinâtı Hz. Muhammed’i (a.s.) şerefleştirmek için yarattı. Bütün kâinât, onun nurundan yaratılmıştır. Nitekim İbn Abbâs şöyle der: ‘Allah, Hz. İsa’ya şöyle vahyetti: Ey Meryem oğlu İsa! Muhammed’e iman et ve ümmetine de ona inanmalarını emret. Şâyet Muhammed olmasaydı Âdem’i yaratmazdım. Şâyet Muhammed olmasaydı cennet ve cehennemi yaratmazdım.’ ”¹⁵⁷

İbn Acîbe’nin bu yorumuna göre kâinâtın yaratılış amacı, Hz. Muhammed’i (a.s.) onurlandırmaktır. Ancak bu yorumu Kur’an’ın tasvip etmesi mümkün görünmemektedir. Zira Kur’an’a göre kâinâtta her şey, insana hizmet etmek, onun yaşamına uygun koşullar oluşturmak üzere yaratılmıştır.¹⁵⁸ İnsan ve cinlerin yaratılış amacı ise, Allah’a kulluk etmektir.¹⁵⁹ İnsana varlık âleminde biçilen rol, bu amacı gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği konusunda sınanmaktadır.¹⁶⁰

İbn Acîbe’nin, “Muhammed sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir”¹⁶¹ meâlindeki âyetin işârî tefsirindeki açıklamalarına göre Hz. Peygamber (a.s.) hakîkî manasıyla ruhların babasıdır. Zira bütünüyle varlık, onun nurundan gelmektedir. Ayrıca nurunun ilk yaratılan şey olması sebebiyle bedenlerin de babasıdır. Varlık âleminde ilk zuhûra gelen şey, onun nurudur ve bütün kâinâtın varlığı o nurdan doğmuştur. O,

¹⁵⁶ Mü’minûn 23/115.

¹⁵⁷ İbn Acîbe, *el-Bahrü’l-Medîd*, III, 605. Muteber hadis kaynaklarında Hz. İsa’ya böyle bir emri ihtivâ eden bir rivâyeti bulamadık. Bu durum da bu rivâyetin asılsız olduğunu göstermektedir. Ancak bu rivâyetin son kısmında geçen “Şâyet Muhammed olmasaydı Âdem’i yaratmazdım. Şâyet Muhammed olmasaydı cennet ve cehennemi yaratmazdım” ifadesine benzer bir rivâyeti, -daha önce bir başka vesileyle zikrettiğimiz gibi- Deylemî (ö. 558/1163) nakletmektedir. Fakat bu rivâyet, çok zayıf ya da mevzûdur. Bkz. el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdîsi’-d-Daîfe ve’l-Mevdûa*, I, 450-452. Deylemî’nin rivâyet ettiği hadisin lafzı şöyledir: يقول الله عز وجل وعزق وحلالي لولاءك ما خلقت الجنة ولولاءك ما خلقت الدنيا. (Deylemî, *Firdevsu’l-Ahbâr*, V, 338, hadis no: 8095).

¹⁵⁸ Bkz. Bakara 2/29; Lokman 31/20; Câsiye 45/13.

¹⁵⁹ Bkz. Zâriyât 51/56.

¹⁶⁰ Bkz. Mülk 67/2.

¹⁶¹ Ahzâb 33/40.

varlık tarlasına atılan ilk tohumdur.¹⁶² Bu âyetten böyle bir yorum çıkarmak, aşırı yorumun tipik bir örneğidir. Zira yapılan yorumun, âyetle irtibatını kurmak imkânsız görünmektedir.

İbn Acîbe'ye göre "Ve andolsun baba ve çocuğuna."¹⁶³ meâlindeki âyette geçen "baba", bütün varlıkların babası konumundaki *rûh-i azam*dır; "babadan meydana gelen çocuklar" ise *ruh-i azam*dan doğan *cüzi ruhlardır*.¹⁶⁴ "De ki: 'Karanlığı yarıp sabahı ortaya çıkaran Rabb'e sığınırım!'"¹⁶⁵ âyetinde geçen الفلق (karanlığın yarıp sabahın ortaya çıkması), ceberût denizinin kendisinden çıktığı nur, yani *kabza-i Muhammediyye*dir.¹⁶⁶ Her iki yorum da âyetin ne dediğini anlamaya çalışmaktan ziyâde, aşırı bir yorumla âyete kendi anlayışını söyletmeye yönelik bir gayretin ürünü olarak gözükmektedir. Zira bağlamıyla birlikte değerlendirildiğinde birinci âyetteki "baba ve oğul"dan ilk akla gelen, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'dir. Çünkü önceki âyetlerde Mekke'den bahsedilmektedir. Mekke ile, özellikle de Kabe ile özdeşleşen baba-oğul, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'dir. İkinci âyette geçen *felak* kelimesinin ise, bir sonraki âyetle bağlantısı dikkate alındığında, "yokluktan yarıp çıkan mahlûkât" şeklinde özetleyebileceğimiz genel bir anlam içerdiğini¹⁶⁷ söylemek mümkündür. Ancak bunu nûr-i Muhammedî ile yorumlamak ve sınırlamak, isâbetli görünmemektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'in, tıpkı diğer peygamberler gibi Hz. Muhammedî (a.s.) de insanlar arasından seçilmiş "beşer peygamber" olarak tavsif etmesine ve bu konuda tevhid akidesine aykırı bir peygamber tasavvurunun oluşmaması için çeşitli uyarılarda bulunmuş olmasına rağmen, maalesef zamanla bu tasavvurdan çeşitli sapmalar yaşanmıştır. "Hakîkat-i Muhammediyye" ya da "nûr-i Muhammedî" anlayışı da bunlardan biridir.

"Nûr-i Muhammedî" kavramının terimleşme ya da sistematik bir nazariye haline dönüşme süreci, hicrî üçüncü asırdan itibaren başlamıştır.

¹⁶² İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd*, IV, 439.

¹⁶³ Beled 90/3. Âyette zikredilen "baba ve çocuğu" hakkında ileri sürülen görüşler için bkz. Elmalılı, *Hak Dîni*, VIII, 5827-5830.

¹⁶⁴ İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd*, VI, 459.

¹⁶⁵ Felak 113/1.

¹⁶⁶ İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd*, VI, 540.

¹⁶⁷ Bkz. Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, V, 719.

Bu nazariye özellikle de sūfî muhitte kabul görmüş ve bu konu etrafında hayli zengin bir literatür oluşmuştur. Sūfî muhitte, bir nazariye olarak yazılı bir kaynaktan, ilk defa hicrî üçüncü asırda Sehl b. Abdullah et-Tüsterî tarafından dile getirildiği anlaşılan bu “hakikat-i Muhammediyye” nazariyesi, zamanla tasavvufî düşüncenin en başat unsurlarından biri haline gelmiş ve pek çok sūfî tarafından çeşitli eserlerde ele alınmıştır. Özellikle İbn Arabî tarafından vahdet-i vücūd düşüncesi ile ilişkilendirildikten sonra da bu düşünce ile irtibatlı bir şekilde işlenmiştir. Özetle ifade etmek gerekirse bu nazariyeye göre Hz. Peygamber’in (a.s.) altmış üç yıla sınırlı cismânî hayatından ayrı bir varlığı daha mevcuttur. Allah’tan başka hiçbir şey yokken ilk defa “hakikat-i Muhammediyye” var olmuş, bütün mahlûkât bu hakikatten ve onun hatırı için yaratılmıştır. Âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu hakikattir. Sūfîlerin bu görüşü, Kur’an ve Sünnet’in verilerine uygun düşmemektedir. Ancak onları böyle bir görüşe sahip olmaya iten sâik, bazılarının iddia ettiği gibi İslâm’ı içten yıkmak, İslâm’ın temel ilkelerini çarpıtmak ve ters yüz etmek değildir. Kanaatimizce onları böyle bir görüşü benimsemeye iten temel sâik, Hz. Muhammed’e (a.s.) duyulan aşırı sevgi-saygı ve bunun neticesinde oluşan onu aşırı yüceltme isteğidir.

Taberî’nin tefsirinde, Hz. Muhammed’in (a.s.), ilk yaratılan insan olduğu şeklindeki anlayışı tâbiun devri âlimlerinden Katâde’ye nispet eden iki rivâyet mevcuttur. Ancak bu rivâyetlere son derece ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Zira sahih kaynaklarda sahâbeden bu yönde hiçbir görüş nakledilmemiştir. Şayet Hz. Peygamber (a.s.) sahâbeye böyle bir bilgi vermiş olsaydı, bunu mutlaka gelecek nesillere aktarırlardı. Ayrıca böyle önemli bir mevzuda tâbiûndan sadece Katâde’den böyle bir görüş nakledilmesi de bu rivâyetlerin sıhhati konusundaki şüpheleri artırmaktadır.

“Hakikat-i Muhammediyye” anlayışının tasavvufî düşüncede formüle edilmiş halinin, İslâm’ın ilk nesilleri tarafından gündeme getirilmeyip ancak hicrî üçüncü asrın ortalarında dile getirilmeye başlanması, felsefî formülasyonunun diğer din ve kültürlerdeki benzer düşüncelere çok yakın olması gibi sebepler, bu düşüncenin, İslâm’ın kendi öz kaynaklarından değil de diğer dinler ve kültürlerin etkisiyle İslâm dışı kaynaklardan ithâl bir düşünce olduğu kanâatini güçlendirmektedir. Kuvvetle muhtemeldir ki bu düşünce, yabancı kaynaklardan, önce Şia’ya, Şia kanalıyla da tasavvufa geçmiştir. Ancak diğer konularda olduğu gibi “hakikat-i Muhammediyye” anlayışının da İslâm’ın öz kaynaklarıyla uyumlu olduğu, hatta onlardan kaynaklandığını ispatlamak üzere tasavvufî eserlerde bu konuda çeşitli âyet ve hadisler delil olarak

gösterilmeye çalışılmıştır. İşârî tefsirlerde de bu konuda merfû ve mevkûf pek çok rivâyet zikredilmiştir. Fakat hadis âlimleri, bu rivâyetlerin çoğunun, sened açısından mevzû ya da çok zayıf olduğu sonucuna varmışlardır. Sahih olan birkaç hadis de yanlış bir yoruma tâbi tutulmuştur. Şu halde işârî tefsirlerde bu konuda delil getirilen rivâyetler, sübutu ve delâleti itibariyle bu konuya delil teşkil edebilecek mahiyette görünmemektedir. İşârî tefsirlerde, “hakikat-i Muhammediyye” düşüncesine delil olarak gösterilmeye çalışılan âyetler incelendiğinde de söz konusu âyetlerin, târihsel ve metinsel bağlamları dikkate alındığında, bu düşünceye delil olmaları bir tarafa, bununla irtibatlarının kurulması bile mümkün görünmemektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de ilk yaratılan şeyin ne olduğu konusunda net ve kesin bir ifade mevcut değildir. Bu sebeple şayet ilk yaratılan şeyin “nûr-i Muhammedî” olduğuna dair senedi sahih bir hadis mevcut olmuş olsaydı, böyle bir bilgi Kur’an’a ters düşmezdi. Dolayısıyla tasavvuf felsefesindeki terimleşmiş anlamını kastetmeksizin ilk yaratılan şeyin “nûr-i Muhammedî” olduğunu söylemek, herhangi bir Kur’an âyetine açık bir şekilde aykırılık arz etmezdi. Fakat Kur’an’da bu hususta bir bilgi mevcut olmadığı gibi sahih hadis kaynaklarında da böyle bir bilgi mevcut değildir. Şu halde bu konuda bilgi kaynağı olarak geriye sadece akıl kalmaktadır. Ancak bu, gayba müteallik bir konu olduğu için bu konuda akla dayalı bir açıklama getirmek de mümkün değildir. Bu noktada, sadece Allah tarafından bilinebilen ve beşerî yorumlara kapalı olan gaybî konularda insanların kendi yorumlarını serd etmemeleri konusundaki Kur’ânî uyarıları göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca şu hususu da vurgulamak gerekir ki, bu konu itikâdî bir mahiyet arzettiği için “keşf” ile sabit olacak bir mesele değildir. Bazı ârifler, ilk yaratılan şeyin “nûr-i Muhammedî” olduğu bilgisinin kendilerinde keşfen sabit olduğunu söyleyebilirler. Ancak bu, sadece o keşfin sahibini bağlar.

Öte yandan, tasavvufî muhitte “hakikat-i Muhammediyye” düşüncesi ekseninde ortaya çıkan, kâinattaki her şeyin kendisinden ve kendisi için yaratıldığı, yaratılışın nihâî gayesi, gelmiş-geçmiş, olmuş-olacak her şeyi bilen ve her şeye şahitlik eden bir Hz. Muhammed (a.s.) anlayışının, tıpkı diğer peygamberler gibi onu da insanlar içerisinde seçilmiş bir Allah elçisi, yani “beşer peygamber” olarak tanımlayan, onun gaybî bilmediğini, sadece Allah’ın kendisine bildirdiklerini insanlara açıklayan bir elçi olduğunu vurgulayan, insan ve cinlerin yaratılış amaçlarının sadece Allah’a kulluk etmek ve bu yolda sınanmak olduğunu bildiren Kur’an’a aykırılığı açıktır. Tıpkı önceki peygamberleri inkâr edenler gibi, Hz. Peygamber (a.s.) dönemindeki inkârcıların da, Allah ile

insanlar arsında elçilik görevini üstlenen varlıkların, insanüstü özelliklere sahip olması gerektiği yönündeki itirazlarını reddeden Kur'an, insanlara örnek olarak gönderilen elçilerin de ancak onlar gibi her yönleriyle bir insan olmaları gerektiğinin altını defalarca çizmektedir. Kur'an, Hz. Muhammed'i (a.s.) ancak mitolojilere konu olabilecek, yaşanan hayattan kopuk efsânevi bir masal kahramanı gibi değil, -vahiy alması hariç- insanların her yönüyle kendilerine örnek alabilecekleri, hayatın gerçeklerini bire bir yaşayan, mükemmel bir kul ve muhteşem ahlâka sahip bir insan olarak tanıtmaktadır. Yani onun diğer insanlardan farkı ve üstünlüğü ontolojik özelliklerinde değil, peygamber olarak seçilmişliğinde, imânî ve ahlâkî vasıflarındadır. Böylece Kur'an, insanların Hz. Muhammed (a.s.) ile ilişkilerini "insan-insanüstü" ilişkisi şeklinde dikey değil, "insan-insan" ilişkisi şeklinde yatay bir ilişki düzleminde kurmalarını istemektedir. Kur'an'a göre Hz. Muhammed (a.s.) elbette sıradan bir insan da değildir. O, Allah'tan vahiy almaktadır, dolayısıyla Allah'ın seçkin bir kuludur, âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir ve bütün insanlara örnek olacak muhteşem bir ahlâka sahiptir. Netice itibarıyla Kur'an'ın bu konuda yerleştirmek istediği tasavvuru şöyle özetlemek mümkündür: Hz. Muhammed (a.s.), çok "üstün bir insan"dır; lâkin asla "insanüstü bir varlık" değildir.

Kaynaklar

Kur'ân-ı Kerîm.

Kitâb-ı Mukaddes, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1995.

Abdurrazzâk, Ebû Bekr es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbu'r-Rahman el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403.

el- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs ammâ İştêhera mine'l-Ehâdîs alâ Elsineti'n-Nâs*, thk. Ahmed el-Kallâş, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1996.

Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yay., İstanbul 2001.

Afîfî, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli ve Abdullah Kartal, İz Yay., İstanbul 1996.

_____, "Müslümanların Logos/Kelime Nazariyeleri", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ekrem demirli İstanbul 2000, s. 77.

Ali el-Kârî, *Mîrkâtü'l-Mefâtîh*, thk. Cemal Aytânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

_____, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevdûa*, thk. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ, Dâru'l-Emâne, Beyrut 1986.

el-Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.

Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1992.

Bağcı, H. Musa, *Beşer Olarak Hz. Peygamber*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010.

el-Baklî, Rûzbihân b. Ebu'n-Nasr eş-Şîrâzî, *Arâisu'l-Beyân fi Hakâiki'l-Kur'ân*, Haydarâbâd 1301.

el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyin b. Mes'ûd, *Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Abdurrazzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 2000.

el-Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dersâadet Kitabevi, İstanbul ts.

Bucaille, Maurice, *Tevat, İnciller, Kur'ân-ı Kerim ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım, TÜV Yay., İzmir ts.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, nşr. Halil Eser, Eser Yayınevi, İstanbul 1389.

Cilî, Abdülkerîm, *Hakikat-i Muhammediyye*, çev. Muhammed Bedirhan, Nefes Yay., İstanbul 2010.

Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Edebiyâtı*, İFAV Yay., İstanbul 1996.

Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1984.

Dâye, Necmüddîn, *Bahru'l-Hakâik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi no:18.

_____, *Menârâtü's-Sâirîn*, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, el-Mahtûtât.

Demirci, Mehmet, "Nûr-i Muhammedî", *DEÜİFD*, Cilt. 1, Sayı. 1, 1983, s. 239-258.

_____, "Hakikat-i Muhammediyye", *DİA*, İstanbul 1997, c. XV, s. 179-180.

_____, *Nûr-i Muhammedî*, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

ed-Deylemî, Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye, *Firdevsu'l-Ahbâr bi Me'sûri'l-Hitâb*, thk. Fevz Ahmed ez-Zemrelî ve Muhammed el-Mutasım billah el-Bağdâdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1987.

ed-Dûsirî, Âyiz b. Sa'd, *el-Hakîkatu'l-Muhammediyye emi'l-Felsefetu'l-Eflûtîniyye*, Dâru'l-Muhaddis, Riyad 1428.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru'l-Mushaf, Kahire ts.

el-Elbânî, Nâsiruddîn, *Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha*, Mektebetu'l-Maârif, Riyad 1993.

_____, *Silsiletu'l-Ehâdisi'd-Daife ve'l-Mevzûa ve Eseruha's-Seyyiu fi'l-Umme*, Dâru'l-Meârif, Riyad 1992.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, y.y., 1979.

Erul, Bünyamin, "Uydurma Rivâyetlerde Peygamber Tasavvuru", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnet'in Yeri ve Değeri Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003, s. 419-435.

el-Eşarî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.

Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Aydın ve Mehmet Dağ, Selçuk Yay., Ankara 1996.

el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1997.

Goldziher, Ignaz, "Hadiste yeni Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar", çev. Ömer Özsoy, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. XXXVI, s. 405-421.

Gölpınarlı, Abdalbâki, "Hakikat-ı Muhammediyye", *Türk Ansiklopedisi*, XVII, 327.

el-Ğaşîm, Muhammed Adnan, *Fetâvâ Hadîsiyye*, yy., ts.

el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek al's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

el-Hemedânî, Aynu'l-Kudât, *Temhîdât*, thk. A. Osseiran, Tahran 1962.

el-Heytemî, İbn Hacer, *el-Fetâvâ el-Hadîsiyye*, Dâru'l-Fikr, yy., ts.

el-Hindî, Alâuddîn el-Müttakî, *Kenzu'l-Ummâl*, thk. Bekrî Hayâtî ve Safvet es-Sakâ, Mektebetu'r-Risâle, Beyrut 1981.

İbn Acîbe, Ahmed el-Hasenî, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ömer Ahmed er-Râvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus 1984.

İbn Ebî Hâtim Ebû Muhammed Abdurrahman, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Müsne'den an Rasûlillah ve's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mekke 1997.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Mektebetu Dâri's-Selâm, Riyad 2000.

_____, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Abdulvehhâb Abdullatîf, Dâru'l-Marife, Beyrut 1973.

İbn Haldun, *Mukaddîme*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1983.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî, *el-Fisal fî'l-Mîlel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Dâru'l-Cîl, Beyrut ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim el-Bustî, *Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.

_____, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâi ve'l-Metrûkîn*, Dâru'l-Va'y, Halep 1396.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Eârîb*, thk. Abdullatîf Muhammed el-Hatîb, Kuveyt 2000.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dımaşkı, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, ed-Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, Kahire 1990.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh el-Kazvînî, *Sünen*, thk. M.Fuad Abdalbâkî, Kahire 1952.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdulvehhâb ve Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî ve Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 1996.

İbn Teymiye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Dâru'l-Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1991.

Kâdî İyâd, *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, thk. Hüseyin Abdülhamîd Nîl, Dâru'l-Erkam, Beyrut ts.

Kallek, Cengiz, "İbn Hacer el-Heytemî", *DİA*, XIX, 532

Karaman, Hayrettin ve diğçerleri, *Kur'an Yolu*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

Koç, Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât, Ankara 2003.

Konuk, Ahmed Avni, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, İFAV Yay., İstanbul 1992.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Hişam Semîr el-Buhârî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1995.

el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdulkerim, *Letâifu'l-İşârât*, haz. Abdullatîf Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

_____, Kuşeyrî Risâlesi, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., yy., 1999.

Lalani, Arzina, *Early Shî'î Thought: The Teachings of Muhammad al-Bâqir*, London 2004.

el-Leknevî, Abdülhay, *el-Âsâru'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevdûa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy, ts.

_____, *el-Ecvibetu'l-Fâdıla li'l-Es'ileti'l-Âşira*, thk. Abdulfettâh Ebû Çudde, Mektebu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1994.

Massignon, Louis, "Tasavvuf", *İA*, XII, 29.

_____, "Nûr-i Muhammedî", *İA*, İstanbul 1993, IX, 362.

el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan, *Murûcu'z-Zehab*, Mısır 1964.

Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

en-Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

en-Nesefî, Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Berekât, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Mervân Muhammed eş-Şikâr, Dâru'N-Nefâis, Beyrut 1996.

en-Neşşâr, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan Yay., İstanbul 1999.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, Şerhu Sahîhi Müslim, thk. Isâm es-Sabâbitî ve diğerleri, Daru'l-Hadîs, Kahire 2001.

Nicholson, Reynold A., *Tasavvufun Menşei Problemi*, çev. Abdullah Kartal, İz Yay., İstanbul 2004.

en-Nisâbûrî, Nizâmuddîn, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, thk. Zekeriya Umeyrân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

Nursî, Saîd, *Sözler*, Envâr Neşriyat, İstanbul 2003.

_____, *Mesnevî-i Nûriyye*, Envâr Neşriyat, İstanbul 1995.

Okiç, M. Tayyib, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, Nûn Yay., İstanbul 1995.

Okudan, Rifat, "Hakikat-i Muhammediyye: Felsefi Temelleri ve Dini Asıllarının Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Yıl: 2003/2, Sayı: 11, s. 139-164.

Okuyan, Mehmet, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufi Tefsiri*, Rağbet Yay., İstanbul 2001.

Öztürk, Mustafa, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005.

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr li'l-İmâm Fahrüddîn (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1993.

Saîd Akîl Sirac Saîd, *Silatullahi bi'l-Kevn fi't-Tasavvufi'l-Felsefi*, (basılmamış doktora tezi), Mekke 1414.

es-Sâğânî, Râdiyyüddîn Hasan b. Muhammed, *el-Mevdûât*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut 1985.

es-San'ânî, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Cüz'ü'l-Mefkûd mine'l-Cüz'ü'l-Evvel mine'l-Musannef*, nşr. İsa b. Abdullah b. Muhammed b. Mâni el-Humeyrî, yy., 2005.

es-Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, thk. Abdullah Muhammed es-Siddîk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1979.

Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Ebû Arûbe", *DİA*, IXX, 421-422.

es-Suyûtî, Celâlüddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Saîd el-Mendûh, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1996.

_____, *ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. Abdurrazzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

_____, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy. 1982

es-Sülemî, Ebu Abdurrahman, *Hakâku't-Tefsîr*, thk. Seyyid İmrân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

eř-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidu'l-Mecmûa fî'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1960.

_____, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru'l-Erkam, Beyrut ts.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

et-Tükle, Muhammed Ziyad b. Ömer, *Mecmû fî Keşfi Hakikati'l-Cüz'ü'l-Mefkûd (el-Mez'ûm) min Musannefi Abdurrezzâk*, Dâru'l-Muhaddis, Riyad 1428.

et-Tüsterî, Sehl b. Abdullah, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Muhammed Bâsil Uyûnû's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2007.

Uludağ, Süleyman, "Muhammed (İslam Kültüründe Hz. Muhammed/Tasavvuf)", *DİA*, XXX, s. 448-450.

Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yay., Konya 2001.

Rubin, Uri, "Pre-existence and Light: Aspects of the Concept of Nûr Muhammed", *Israel Oriental Studies*, Cilt. 5 (1975), s. 62-119.

Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2000.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *İthâfu Sâdeti'l-Müttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, Mısır 1311.

ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiratu'l-Huffâz*, thk. Zekeriya Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

_____, *el-Muğni fi'd-Duaî*, thk. Nûreddîn Itr, Suriye 1971.

_____, *Mîzânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Marife, Beyrut 1963.

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâfu an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzîl ve Uyûnu'l-Ekâvîl fi Vücihi't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

Abstract

The Idea of al-Haqîqa al-Muhammediyya in Süfî Commentaries of the Qur'ân

In this study, first the Quranic notion of "human prophet" is summarised. Afterwards the idea of *al-haqîqa al-Muhammediyya*, which appears to contradict the Quranic perspective, is briefly explained. This is followed by a discussion on the emergence of this concept and its possible foreign sources. Due to the fact that this theory has been mainly spread among the Sufis, their understanding of *al-haqîqa al-Muhammediyya* is summarised, after which the contents of four Sufi commentaries on the Qur'an are examined, specifically focusing on the way this idea is explained and which verses are used as proof texts in support of it. Subsequently, the coherence of these interpretations are discussed. Considering the historical and textual context of the verses used, none of this seems to present sound argumentation for this theory. Furthermore, it is also understood that most of the hadiths employed in defense of this concept are fabricated, and the few of them that are sound appear to be misinterpreted.

Key words: Süfî tafsîr, ishâri tafsîr, al-haqîqa al-Muhammediyya, al-nûr al-Muhammadi, human prophet.

